

השפעת הדפוס על היצירה התורנית של חכמי האשכנזים

בפרק הקודם ראינו את חשיבותה של המצאת הדפוס, ואת השינויים שחוללה בתפקידי המגיהים בבית הדפוס. ברצוננו לבחון עתה, אם היתה להמצאה זו השפעה גם על אופי היצירה התורנית של חכמי הדורות. נדון בראשונה ביצירתם של חכמי האשכנזים שפעלו במאה הראשונה לאחר המצאת הדפוס.¹

א. ספרות ההגהות בראשית ימי הדפוס

בפרק שישי ראינו, כי טרם המצאת הדפוס היתה נפוצה אצל חכמי האשכנזים ספרות ההגהות. בדרך כלל בחרו החכמים לכתוב את הגהותיהם על ספר הלכתי, שהיה נחשב כספר פסק מקובל. עיון בחיבוריהם של חכמי האשכנזים בתקופה שמיד לאחר המצאת הדפוס, מלמדנו כי הם עדיין ממשיכים בכתיבת הגהות על ספרים.² אלא כיוון שאנו נמצאים בתקופת הדפוס, הרי שהגהותיהם נכתבות גם בגליונותיהם של ספרי דפוס, ולא רק בגליונותיהם של חיבורים הנמצאים בכתב יד. יתירה מזו, עתה יש באפשרותם לא רק לכתוב הגהות על ספר מסוים, אלא גם להדפיסן יחד עם אותו ספר. אבל למרות זאת, לא תמיד עשו כן. הם המשיכו לכתוב את ההגהות בגליונות הספרים, ולא תמיד התאמצו לפרסמן. רק לחץ חיצוני ע"י תלמידים, או בני משפחה, שביקשו בתוקף כי ההגהות יודפסו, גרם למחבר שייעתר ויטכים להדפסה. הבה נמנה כאן כמה מחכמי אשכנז שפעלו

1 ידידי ד"ר מ' רפלד קרא פרק זה והעירני הערות חשובות. כזה נתונה לו תודתי.

2 כדאי לציין לדברים שנכתבו בהקדמת תוספות יו"ט למשנה: "ואחריו [=אחר הרמב"ם] קם החכם השלם מוהר"ר עובדיה ברטנורה ז"ל, וחבר פירוש כי לא נסתפק בפירוש הרמב"ם, ומה שנתאמת אצלי הוא שלא בלבד מפני שלפעמים מפרש בענין אחר מפירוש הרמב"ם עשה פירוש שא"כ לא היה לו לעשות אלא הגהות עליו". שמענו מכאן, כי כתיבת ההגהות היא עדיין דרך מקובלת (אף שאיני יודע אם זו דרך מקובלת אצל ר"ע ברטנורה), שהרי בעל התוספות יו"ט עצמו כתב הגהות על הטור כמוזכר לקמן. וראה עוד לקמן הערה 36. עוד שמענו, כי כתיבת ההגהות אינה תמיד על ספר פסק שנתקבל, אלא יש הגהות גם על ספרים אחרים, כמו כאן שההגהות הן על פירוש המשנה לרמב"ם. כדאי לציין כי בעל תויו"ט כתב הגהות גם על ר' ירוחם. ראה: שו"ת צמת צדק לר' מנחם מנזל קרוכמל, סי' סח; שבות יעקב לר' יעקב ריישר, ח"א, אה"ע"ז, סי' קכג. דברי בעל נחלת שבעה, המוזכרים בתשובות הללו, הובאו גם בשו"ת ר' יצחק מפוזנא, מהר" מכון ירושלים, ירושלים, תשמ"ב, סי' קמט, וראה שם בהערה 1.

לאחר הדפוס והמשיכו בכתיבת הגהות בגליונות הספרים, אולם לא נביא את כולם כי רבים הם.³

ר' יעקב פולאק (ר"ל-ר"צ, 1530–1470), יליד פולין, שימש כראש הישיבה בקראקא. ר' יעקב לימד בישיבתו בדרך המיוסדת על הפלפול והחילוקים. כארבעים שנה הרביץ תורה בישיבתו והיא הפכה מקור משיכה לתלמידים רבים, שנהרו אליה מקרוב ומרחוק. על ידי תלמידיו הרבים הפך ר' יעקב את קראקא בפרט, ואת פולין בכלל, למרכזי תורה ידועים. ר' יעקב לא השאיר אחריו יצירה תורנית בכתב.⁴ אבל הוא רשם הגהות בשולי ספרים, וחכמי הדורות שאחריו מזכירים זאת.⁵

ר' אברהם ב"ר אביגדור, אב"ד פראג במחצית השנייה של שנות הר', העמיד תלמידים הרבה, וכפי שכתב עליו ר' דוד גנז:⁶

אדם גדול ומופלג בתורה, וחיבר באור על רש"י, והגיה טור או"ח בהגהות מופלאות, והעמיד תלמידים הרבה, והיה בקי בכל שבע חכמות, והיה ראש הישיבה ואב"ד פה ק"ק פראג, ועלה אל הא-להים בשנת ש"ג.

הגהותיו על הטור מובאות פעמים רבות ע"י נושאי כלי הטור.⁷ ר' שלום שכנא היה תלמידו המובהק של ר' יעקב פולאק.⁸ שנים רבות שימש ר' שלום כראש ישיבת לובלין, ונפטר שם בשנת שי"ט (1559). כרבו, אף הוא לימד תורה בדרך החילוקים המפורסמת. תלמידים רבים נהרו לישיבתו לשמוע את שיעוריו המפולפלים, והעדיפוה משיבתו של רש"ל שיוזכר לקמן.⁹ ר' שלום שכנא, כדוגמת רבו ר' יעקב פולק,

3 ביניהם יש חכמים אנונימיים, ראה לדוגמה סמ"ג השלם, מהר" מכוון ירושלים, תשנ"ג, עמ' 35, והצילום בעמ' 21, ויש עוד כמותם.

4 ראה: ש"א הורודצקי, שלש מאות שנה של יהדות פולין, ת"א, תש"ו, עמ' 13–15, ובציוניו.

5 כגון בחידושי רש"ל לטור או"ח, סי' קלב: "העתקתי מכתב יד מהרי"ף [=ר' יעקב פולאק] מסמ"ג שלו". ודברים אלו הובאו בכ"ח, וכנראה לקחם מדברי רש"ל. שם, או"ח, סי' ריד: "שאל תלמיד אחד בב"ה... מצאתי הועתק מכתב יד מהר"ר פולק ז"ל". ואף זה הובא בכ"ח ובפרישה. אמנם כאן לא נאמר היכן כתב ר"י פולק דברים אלו, אם בגליונו של חיבור מסוים או בפני עצמו. בשו"ת רש"ל, סי' מח, כתב: "וכן נמצא במרדכי כתב יד שהגיה גדול בדורו מהר"ר יעקב פולק ז"ל". וראה עוד: שמואל ווינר, פסק החרם של ר' יעקב פולק, נספח לספר דעת קדושים, פטרבורג, תרנ"ז, עמ' 69–72, ובהערות שם. הוא ציין לבאר שבע, ויניציאה, שע"ד, דף קט [=חלק שו"ת, סי' מן]: "הועתק מכתבת יד מהר"ר יעקב פולק מסמ"ג שלו". הבאר שבע כתב שהעתיק דברים אלו מביאורי מהרש"ל לטור או"ח סי' רצה. וראה ב"ח ופרישה סי' רצד שג"כ הביאו משם מהרש"ל.

6 צמח דוד, מהר" מ' ברויאר, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 139.

7 עליו ועל הגהותיו לטור, ראה: אהרן אייזנבך, 'הגהות ובאורים על הטור הלכות פסח לר' אברהם ב"ר אביגדור', צפונות, ז (תש"נ), עמ' כב–כו. וראה עוד: ישראל מרדכי פלס, 'מהר"א מפראג – כתביו ותולדותיו', צפונות, ט (תשנ"א), עמ' פד–פו.

8 על תולדותיו ותורתו ראה: ט' פרשל, 'רבי שלום שכנא מלובלין', סיני, ק (כרך המאה, תשמ"ז), עמ' תרפב–תש (בעמ' תרצד ציין לדברי ר"ש שכנא המובאים בחפארת שמואל לברכות. יש להוסיף על כך גם את פ"ב אות ז: "והרב הגאון מהר"ר שכנא מלובלין הגיה בגמרא שלו").

9 הורודצקי (לעיל הערה 4), עמ' 15–17, ובציוניו. על הסיבות שגרמו לתלמידים לעבור לישיבתו, ראה

לא כתב ספר, ולא העלה את תשובותיו או חידושיו על הכתב.¹⁰ עם זאת אנו יודעים כי הגיה כמה ספרים. לקמן נזכיר את הגהותיו לתלמוד. כאן נזכיר, כי בנוסף לכך הגיה גם את הרא"ש.¹¹

הרמ"א כתב הגהות על כמה ספרים.¹² מפורסמות במיוחד הן הגהותיו על המרדכי, שכבר בימיו יצא שמן, והיו שחזרו אחרי טופס המרדכי שהיה ברשות הרמ"א, כדי שיוכלו לראות מה הגיה בו.¹³ אין מן הצורך לומר שתלמידיו, שהיה להם שיעור עמו בספר המרדכי, העתיקו לעצמם את הגהותיו.¹⁴ הערות אלו נדפסו מאוחר יותר בתלמוד, דפוס זיטאמיר, תרי"ח-תרכ"א, ובדפוס וילנא.¹⁵ הגהותיו על ספר הרא"ש הוזכרו לקמן, עמ' 311.

פרשל שם (הערה קודמת), עמ' תרפ-תרצ, והערה 32.

10 אמנם שני פסקים שלו נדפסו בקראקא, ואח"כ נדפסו שוב מכת"י בנספח לספר חידושי הרא"ה על קידושין, הוסיאטין, תרס"ד. ראה פרשל, שם, הערה 13. את תורתו שהובאה בספרים שונים ליקט פרשל, שם, עמ' תרצג-תרצט.

11 עדות לכך מצאנו בדברי ר' נתן שפירא (מקראקא, בעל מגלה עמוקות. נפטר בשנת שצ"ג), בהגהותיו לרי"ף מכת"י שנתפרסמו ע"י ר' שלום הכהן וייס בשם מגלה עמוקות על הרי"ף, ניו יורק, תש"ן. כך אנו מוצאים בדף פג ע"א: "הנה אמת שגם באשירי איתא בלשון זה ממש, והאלוף מוהר"ר שכנא ז"ל לא הגיה מידי". הרי לנו כי בידי ר' נתן היה טופס שהוגה על יד ר' שכנא. עדות על הגהה ממש מאת ר' שכנא נמצאת בדף קכו ע"א: "מהר"ר שכנא מחקו [בדברי הרא"ש] וכתב בצדו".

12 זיו בספרו (לקמן הערה 14) עמ' קעה-קעז, כתב כי הרמ"א רשם הגהות גם על גליון ר' אליהו מזרחי (רא"ם) על פירוש רש"י, על מורה נבוכים [ראה עתה רי"מ פלס, 'כתב יד חדש - הגהות הרמ"א והלבוש על מורה נבוכים', ישורון, ט (תשס"א), עמ' תשנו-תשסז], על איסור והיתר, ועל ספר שחיטה ובדיקה למהר"י וייל. כולם נדפסו כפי שציין שם זיו, ואין כאן המקום לפרט. ועתה אנו יכולים להוסיף, כי הרמ"א כתב הגהות גם על סדר הגט של הר"י מרגלית, ראה סדר הגט הארוך והקצר למהר"י מרגלית, מהד' ר"י סץ, ירושלים, תשמ"ג, מבוא, עמ' 13, מספר 2. כדאי לציין לתפארת שמואל לרא"ש קיידנובר, הלכות הרא"ש, בבא קמא, פ"ג אות א: "מצאתי כתוב בגליון הש"ס בשם הגאון ר' משה איסרליש ז"ל". ובדומה לזה כתב גם שם באות ב.

13 רש"ל כתב לו, בתשובות רמ"א, סי' סז: "כי בהיותי מגיה המרדכי שלחתי אחר המרדכי של גיטין האלוף ה"ה הר"ר אליהו שהוגה מתוך כתיבת ידך".

14 בתשובת רמ"א, סי' קכא, נאמר: "וכתבת שאני גורס במרדכי שלי אין בהם אנפודת וכו', וכן שמעת ממני בלימודך ספר המרדכי אצלי. הוא תמוה בעיני, כי לא מצאתי דבר מוגה כמרדכי שלי בענין זה, וכבר הגדתי המרדכי אחר מעלתך ב' פעמים ולא הגהתי דבר ולא נמצא שם שום מחק ולא טשטוש, שאפשר לחשוב שחזרתי במה שהגהתי". וראה עוד בסימן לח: "וכן מצאתי כתוב במרדכי שלי שכתבתי הפירוש אצל העמוד בחורף שעבר... ועיין בספר המרדכי של מהר"ר מרדכי מפונא ותמצאנו שם", ועוד. וראה גם בספרו של אשר זיו, הרמ"א, ניו יורק, תשל"ב, עמ' קעא-קעג.

15 אשר זיו, במאמרו 'הגהות רמ"א על המרדכי', בקובץ: הגות עברית באמריקה, ירושלים, תשל"ב, עמ' 426-439, הוכיח שההגהות שהיו לפני מדפיסי זיטאמיר, הן העתק של הגהות הרמ"א, בתוספת הגהות של חכמים אחרים. המעתיק והמסדר היה ר' נפתלי צבי הירש שור, שנמנה על תלמידיו של הרמ"א, שרשם בשולי המרדכי שהיה ברשותו את הגהותיו של הרמ"א, ואף הוסיף הגהות של חכמים אחרים.

המפורסמות שבהגהותיו הן אלו שכתב על הטור,¹⁶ שנדפסו אחר מותו בשם דרכי משה, והגהותיו לשולחן ערוך.¹⁷

ר' שלמה לוריא (רש"ל), שבהגהותיו לתלמוד נעסוק לקמן, כתב הגהות על הרי"ף ומפרשיו, רמב"ם, סמ"ג, רא"ש, טור, וספרים נוספים.¹⁸

ר' יצחק ב"ר בצלאל, מרבני פולין בזמן רש"ל,¹⁹ כנראה שלא השאיר אחריו חיבורים, אבל ידוע כי כתב הגהות על הרי"ף.²⁰

מבין ספרי ההלכה עליהם נכתבו הגהות בתקופה זו (המאה השש עשרה), דומה שבולטים במיוחד הם: ספר מצוות גדול (סמ"ג), שערי דורא וספר ארבעה טורים, כאשר הספר האחרון הוא הבולט מביניהם. ראינו לעיל כמה הגהות שוודאי נכתבו על גליון הטור. בנוסף להן מצאנו חיבורים שנכתבו סביב הטור, אלא שקשה לדעת אם נכתבו על הגליון או שנכתבו כספר בפני עצמו. רש"ל ור' נתן שפירא (הראשון, מהורדנה. נפטר של"ז), למשל, כתבו הגהות על הטורים, שנדפסו בטור מהד' אל המקורות, ירושלים, תשי"ח-תשי"ט.²¹ אפשר שהן נכתבו על גליון הספר, ולא כחיבור בפני עצמו.²² ר' יוסף כץ, גיסו של הרמ"א, כתב הגהות על גליון טור חו"מ, והן נדפסו בסוף ספרו שו"ת שארית

16 בהקדמתו לטור כתב: "ולכותבן לזכרון בצד איזה פוסק אחד, וראיתי שאין טוב מזו אלא ספר הטורים... ובעזר העוזר האמיתי עשיתי הדבר בלי שהות לכתוב כל החידושי' בצד הטור להגהות". העתקתי זאת מההקדמה שנדפסה בספר דרכי משה השלם על טור חושן משפט, מהד' רח"ש רוזנטל, ירושלים, תשל"ט, עמ' 35-36. וראה במבואו של רוזנטל שם, עמ' 19-31, על הגהות הרמ"א והספר דרכי משה.

17 על הגהות הרמ"א לשו"ע אנו קוראים בהקדמתו שם: "על כן ראיתי לכתוב דעת האחרונים עם המקומות שלא היו נראים לי דבריו בצדו".

18 ראה לקמן הערות 33, 81.

19 פסקיו ותשובותיו נזכרים בספרי חכמי הדור, ראה: ר' יעקב נפתלי הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, [בני ברק, תשכ"ח], חלק ה, עמ' רנה, סי' תתקפז. אפשר שהיה תלמידו של ר' שלום שכנא, ראה: ט' פרשל, 'ענינות רבי שלום שכנא', סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' פד.

20 ר' נתן שפירא בחיבורו על הרי"ף (לעיל הערה 11), דף סד ע"ב כתב: "מהר"י צלאלש [הכוונה לר"י בר בצלאל] כאלפסי שלו כתב כן, וכן הזכיר את הגהותיו גם בדף מז ע"ב, עז ע"א, פ סע"ב. הגהותו בספר המרדכי נזכרת ע"י ר' ישעיהו הורוביץ בחיבורו בגדי ישע על המרדכי, פסחים, הסדר בקצרה (דפ' וילנא דף לג ע"ג), אות יא; והזכירה גם בספר עמק ברכה לאביו ר' אברהם, מהד' חדשה, ירושלים, תשל"ל, ליקוטים, אות ג (דף רנו ע"ב). הגהה זו נזכרת גם בטורי זהב, אר"ח, סוף סי' תעג. אפשר שמהר"י שכתב הערה על המרדכי, הנוזכר בדרישה, אר"ח, ריש סי' רפא, הוא ר' יצחק דגן. וראה עוד במבואי לספר מגחת יהודה לר' יהודה איילנבורג, ד"צ לובלין, שס"ט, ברשימת האישים הנזכרים בספר.

21 המהדיר של שני חיבורים אלה הוא רש"ב ורנר, והואיל והוא לא כתב מבוא לעבודתו ראיתי לנכון לציין שהמדובר כאן בר' נתן שפירא הראשון, כדי שלא יחליפוהו בנכוד בעל מגלה עמוקות (ראה לדוגמה לקמן הערה 76), ואין כאן המקום לפרט את הראיות לדבר.

22 חלק ניכר מהגהות רש"ל פותחות בציון: נ"ב, ללמדך שהן נכתבו בגליון הספר. בהגהות ר' נתן לא מצאנו כן, אם כי אפשר לומר שהמעתיק השמיט ציון זה. מ"מ יש בדבריו כמה הגהות שהן ארוכות ביותר, וקשה לומר כי נכתבו על הגליון. הוא הדין בהגהותיו של ר' נתן.

יוסף. ברי כי הן נכתבו על גליון הספר.²³ גם מהר"ל מפראג כתב חידושים והגהות על טור יו"ד, ועל טור אבן העזר, שנדפסו בטור מהד' אל המקורות הנ"ל.²⁴ ר' ליב חנליש כתב חידושים והגהות על טור או"ח, שנדפסו בספרו ויגש יהודה, לובלין, שנ"ט.²⁵ עוד נזכיר את חיבורו של ר' אפרים זלמן שור על הטורים, תבואות שור, לובלין, שע"ה-שע"ו; ואת ההגהות לטור אבן העזר, של ר' יו"ט ליפמן-הלר, בעל תוספות יו"ט. ר' יעקב מלובלין ובנו ר' העשיל מקראקא, כתבו הגהות על הטור, ירושלים, תשמ"ט.²⁶ יש להוסיף, כי היו חכמים שכתבו את הערותיהם, לא רק על גליון הספר, אלא גם על פתקים שהיו מושמים בתוך הספר.²⁷ לצד ספרות ההגהות על גליון הטור, מצאנו גם חיבורים עצמאיים סביב הטור, כגון הספר פרישה ודרישה לר' יושע פלק, והספר בית חדש לר' יואל סירקיש. אלו הם חיבורים מפורסמים ביותר, והם לא נכתבו על גליון הטור, אלא כספרים בפני עצמם. יש לתת את הדעת כי אפשר שגם חיבורים אלו, מקורם הוא בכתיבת הגהות על גליון הטור, ורק בשלב מאוחר יותר כתב המחבר ספר עצמאי ושילב בו את ההגהות הללו. צא וראה כדוגמה לכך את חיבורו של ר' שבתי כהן, שנתגלה בימינו אלו ממש. מתברר כי ר' שבתי כתב הגהות על שולחן ערוך חו"מ, קראקא, שפ"ח. חיבורו שפתי כהן על שו"ע, אמשטרדם, תכ"ה, מורכב כנראה מחיבור נפרד, וגם מההגהות הללו.²⁸ ועתה צא וראה, אף שר' שבתי עצמו רמז להגהותיו הללו,²⁹ לא שיער איש כי היה לו חיבור-הגהות

- 23 הן נדפסו רק במהדורה הראשונה, קראקא, ש"נ, והושמטו בשאר המהדורות. בשארית יוסף, הוצאה חדשה ומתוקנת ע"י אשר זיו, ניו יורק, תשד"מ, חזרו ונדפסו בסוף הספר. וראה במבוא עמ' 22, 36, שם כתב זיו על דרך כתיבת ההגהות, שהיתה אכן בגליון בספר.
- 24 בהגהות על אהע"ז נדפס תמיד: נ"ב, לאמור הן נכתבו על גליון הטור. בהגהות על טור אהע"ז לא נמצא כן, אבל כיוון שהגהות אלו הודפסו קודם לכן, בשנת שני"ה, אפשר שהמעתיק לא היה מודע לחשיבות הציון נ"ב. יש להוסיף, כי הגהות רש"ל ור"ג שפירא וכן הגהות מהר"ל על אבן העזר, נדפסו לראשונה במהדורה זו, על פי כתב יד.
- 25 על המחבר וספרו ראה: ר' חיים שלמה רוזנטל, 'הגאון ר' ליב חנליש' וכו', מוריה, שנה ששית, גליון עב (תשל"ו), עמ' מו-נ.
- 26 וראה גם: י' אלבריס, פתיחות והסתגרות, ירושלים, תש"ן, עמ' 72-73, הערה 1. כדאי לציין כי גם מהר"ם מלובלין כתב ביאור על הטור, כפי שכתב בנו בהקדמתו למאיר עיני חכמים, ויניציאה, שע"ט, הנר השלישי (הקדמה זו נשמטה בדפוסים מאוחרים) אלא שחיבור זה לא נדפס. וראה גם: א' ריינר, 'תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות ה"ז-ה"י והוויכוח על הפלפול', בתוך: כמנהג אשכנז ופולין, ספר יובל לחנא שמרזק, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 21-22, והערה 20.
- 27 ראה דברי זיו במבואו ובעמודים המצוינים לעיל הערה 23. תופעה זו קיימת גם אצל חכמים אחרים, ראה: ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג', תרכ"ן, נו (תשמ"ח), עמ' 561, והערה 9.
- 28 קשה לקבוע אם ר' שבתי איחד בעצמו את שני החיבורים הללו, או שהדבר נעשה ע"י חתנו, ר' מנחם מאנש, שהיה המביא לבית הדפוס.
- 29 בס"י עב ס"ק קסג, כתב: 'ולפני כמה שנים כתבתי בשו"ע שלי על הגליון וז"ל ומהרש"ל פסק... ע"כ"ו.

סביב השולחן ערוך.³⁰ רק גילוי של טופס השולחן ערוך עם הגהותיו בכתב ידו בגליון, הוכיח לנו בבירור את קיומן של ההגהות.³¹

קבענו לעיל שספר הטור הוא הספר המרכזי בתקופה זו. אפשר שיש לראות בספר בית יוסף גורם נוסף לריבוי ההגהות. ברם חלק ניכר מהמגיהים לא התייחסו לחיבור זה, ונראה שהשפעתו עליהם היתה דלה ביותר. לענייננו אציין כי ההתייחסות לבית יוסף בדברי רש"ל ור"נ שפירא היא מעטה ביותר, וגם בדברי מהר"ל כמעט שאין התייחסות אליו.³² ללמדך שחיבור הבית יוסף לא היה הגורם לכתיבת ההגהות על הטור. אלא כיוון שחיבור הטור היה חיבור מקובל, נכתבו עליו הגהות, וללא קשר עם הבית יוסף. ואכן לעיל הזכרנו שר' אברהם ב"ר אביגדור כתב הגהות על הטור, עוד קודם שחובר הבית יוסף.

בדומה להגהות שנכתבו על הטור מצאנו כי נכתבו הגהות גם על חיבורים הלכתיים מפורסמים אחרים, דוגמת רי"ף, רא"ש, סמ"ג, מרדכי, שערי דורא ועוד. אבל נראה כי בתקופה זו נמנעו מלכתוב הגהות על הרמב"ם, משום היותו מייצג מסורת פסיקה ספרדית. אמנם לא נתברר לי היטב מה בין הרי"ף לרמב"ם, ולכן לא מובן לי מדוע בכל זאת ראו לכתוב הגהות דווקא על הרי"ף.³³ נראה כי לימוד הרי"ף היה חלק ממערכת הלימוד,³⁴ שהרי הוא מסודר על סדר התלמוד, בניגוד לסידורו של רמב"ם. יש בו לא רק מסקנות הלכתיות אלא גם חלק מהדיון התלמודי, ואף נושאי כליו דנים בעניינים אלו, וממילא יש בכך משום רצף בלימוד התלמוד.³⁵

30 כבודך אנב נעיר שמכאן למדנו שחכמי אשכנז המשיכו לכתוב הגהות גם מאוחר יותר מהתקופה שאנו עוסקים בה, ואין הכוונה להגהות לצורך תיקונים, אלא להגהות שהן בבחינת הוספות. אמנם כמות הכתיבה בדרך זו אינה רבה כמקודם, ואט אט היא הולכת ודועכת. וראה עוד לקמן הערה 36.

31 על כל האמור ראה תדפיס לדוגמה של שלחן ערוך חר"מ, מהד' 'מורשה להנחיל', בראשות ר' אברהם קבלקין, ירושלים, תשנ"ב, עמ' ה, ז, ל-לא. ונמצא כן בקצרה גם בשולחן ערוך, חר"מ, מהד' מורשה להנחיל, ירושלים, תשנ"ב, חלק א, עמ' ל-לג. וראה עוד בעניין הגהותיו של הש"ך גם מאמרו של ר' יעקב שלום ארנפלד, 'הגהות הש"ך על שו"ע חר"מ בכתי"ק', צפונות, טז (תשנ"ב), עמ' סה-סז.

32 ש"ב ר"מ אדלר מעיר כי הואיל ורש"ל ור"נ שפירא נפטרו בשנים של"ד, של"ז, וספר הטור נדפס לראשונה בשנים שי"א-שי"ט, אפשר אפוא שהחיבור הגיע אליהם באחרית ימיהם, וזו הסיבה לאי כתיבת ההגהות.

33 אפשר שכתבו הגהות גם על הרמב"ם, אלא שהן לא הגיעו לידינו. מכל מקום, יש עדות כי רש"ל כתב הגהות על הרמב"ם. ראה: ש' אסף, 'משהו לתולדות מהרש"ל', ספר היובל ללוי גינצבורג, ניו יורק, תש"ו, עמ' נח (וצ"ל שם: עמ' 136).

34 יש לציין לדברי ר' יוסף יוזפא האן נויירלינגן מפפד"מ (נפטר בשנת שצ"ז – 1637) שכתב בספרו יוסף אומץ, חלק שני, פרק התורה, סדר הלימוד העצמי, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 269: "וכן ראיתי לאבי מורי ורבי החסיד זלה"ה נוהג ללמוד האלפסי עם תלמידיו במקום הלכה בין הזמנים, והוא ז"ל היה הממציא הראשון להרגיל לימוד האלפסי בפי הבריות". ר"י ברים הפניני גם לשו"ת נשאל דוד, לר' דוד אופנהיים (אב"ד פראג בשנים תס"ב-תצ"ג, היא שנת פטירתו), או"ח, ירושלים, תשל"ב, סי' כב (המדובר שם בשנת תנ"ד): "שהיו לומדים בחבורה אחת ספר רב אלפס" וכו'. ואתה שומע כי היה להם שיעור קבוע בספר זה.

35 אמנם אפשר לומר כי גם על הרמב"ם נכתבו הגהות, אלא שהן לא הגיעו אלינו משום מה. אבל נראה בעיני שדחוק לומר כן.

עד הנה ראינו, כי חכמי האשכנזים ממשיכים ביצירת ספרות ההגהות ממש כפי שעשו טרם בואו של הדפוס לעולם.³⁶ הם ממשיכים לכתוב את הגהותיהם בגליוני הספרים, וההגהות הללו דנות בתוכן של הספר. לאמור, בכתיבת ההגהות, החכמים מרחיבים את האמור בספר, הם מפרשים אותו והם גם משיגים על האמור בו. אמנם נוכחנו לדעת כי חלק מהחכמים כתבו את דבריהם לא בגליון הספר, אלא בחיבור עצמאי.

תופעה מעין זו נמצאת גם אצל אומות העולם. יש הסבורים כי השינוי בספרות העולמית נגרם עקב המצאת הדפוס. המדפיסים הקטינו וצמצמו את ממדי הגליונות הריקים שבשולי הדפים הנדפסים. הם עשו זאת מטעמים מסחריים בלבד, מפני שרצו לנצל עד כמה שאפשר את כמות הנייר שהיתה בידם. צמצום זה מנע את המעיין בספר מכתובה בגליון, שהרי נותר לו רק מעט מאוד מקום בשולי הספר. באופן זה נפסקה לאט לאט הכתיבה בגליונות הספרים.³⁷

לא נראה לי שהסבר זה נכון לגבי ההגהות שאנו עוסקים בהן. נוכחנו לראות שהדפוס לא שינה את אופי היצירה של החכמים האשכנזיים באופן מידי, וחלקם ממשיך עדיין לכתוב יצירות בצורה של הגהות. השפעת הדפוס בצורת כתיבת ההגהות היתה איטית ומתמשכת, ורק במשך הזמן פוחתת והולכת כמות כתיבת ההגהות, עד שהיא נעלמת כמעט לחלוטין.

עם זאת היו חכמים שהושפעו באופן מידי מהמצאה זו, והיא השפיעה על אופי יצירתם. כדי לברר אם אכן יש בכוחו של הדפוס להשפיע על אופי היצירה, נבדוק עתה מה היה כוחה של המצאה זו.

36 כדאי להוסיף שגם המונח "הגהות" נשאר בשימוש. ר' ישעיה הורוביץ (נפטר בשנת ש"ץ בטבריה. לפני שעלה לארץ שימש כרב בקהילות פולין ועוד) כתב הגהות על ספרו של אביו ר' אברהם, הנקרא עמק ברכה (קראקא, שנ"ז; מהדורה חדשה ירושלים, תש"ל). דבריו פותחים במלה "הגה"ה", ומסיימים במלים "עד כאן הגה"ה". נציין גם למצוי בסדרו ר' שבתי סופר (מפרעמישלא, תלמיד מהר"ם יפה. מסידורו נדפס המבוא הכללי והגדה של פסח, ע"י ר"י סץ, בלטימור, תשמ"ז). ר' שבתי כתב הערות על דברי עצמו וקראן בשם "הגהות". אמנם הוא השתמש במלה "הגה" גם במוכח המקובל, היינו לציין הגהות שכתב על דברי אחרים. ראה צפונות, יז (תשנ"ג), עמ' יט. בעמ' יח הוכח שם שגם ההגהות שנכתבו בגליון השולחן ערוך (ראה לעיל הערה 30) שנדפסו בצפונות, טו (תשנ"ב), עמ' יח-כג, הן שלו. עוד תלמיד של מהר"ם יפה, הלא הוא ר' יששכר בער איילנבורג, כתב הגהות על דברי עצמו, וקראן בשם הגהה. ראה בספרו באר שבע, בחידושי להוריות, ובעוד מקומות. וראה פרק אחד עשר, הערה 21. ואף מאוחר יותר מצאנו כן, כגון בשו"ת עונג יו"ט לר' רפאל יו"ט היילפרין, וילנא, תר"ם, וכן נמצא בספרים נוספים ואין להאריך בזה. גם בתקופה קדומה מצאנו כן, ראה לעיל פרק שישי, הערה 1.

37 ראה על כך: M. A. and R. H. Rouse, *Authentic Witnesses: Approaches to Medieval Texts and Manuscripts*, Notre Dame, 1991, p. 465.

ב. מעלת הדברים הנדפסים*

על כוחה של המצאת הדפוס, מצאנו את דבריהם של כמה חכמים.³⁸ באופן כללי דיבר על כך ר' יוסף שלמה דילמדיגו הנקרא גם הישר מקנדיא. הוא אמנם חי כמאה וחמישים שנה לאחר המצאת הדפוס, אבל דבריו מתאימים לראשיתו של הדפוס. אלו דבריו:³⁹

וכל העם אומרים שהדפוס הועילנו, ובאמת קלקלנו, שלפנים היו נפרעים הסופרים בדמים יקרים ולא היו קונים מהם רק הספרים הטובים הערבים המועילים ומעצמן היו ספרי שוא והבל מתבטלים, משא"כ עכשיו בזמנינו שרבים מעמי הארץ מתיהרים... להוציא ספרים לאורה, ובהם יקרא שמו כרצונו גברא רבא ויקרא, והוא אינו רבי אפי" כשוליא דנגרא [פסחים קח סע"א, ע"ש]... שלא כל המרבה ספרים בעלי מומים וחסרים, יתקיים לדור דורים.

לדבריו, הדפוס גרם לכך, כי מעתה ואילך כל אדם יכול לפרסם את כתביו, בין שיהיו טובים או רעים. כעין זאת כבר שמענו כמאה שנה לפניו, ע"י ר' יהוסף אשכנזי.

ר' יהוסף נזקק בדבריו להסביר מדוע נתפשטו ספרי הפילוסופיה עד שנעשו מקובלים ע"י אנשי הדור. לדעתו, סיבה אחת היא משום שהאנשים "רצים אחרי דברי החידושים בין טובים בין רעים". כמו כן אשמים בדבר המדפיסים, שמשום תאוות בצע הם מדפיסים את דברי הפילוסופים מבלי לבדוק את דבריהם, והציבור בתמימותו חושב שכיוון שהדברים נדפסו, משמע שהם דברים הגונים, "וקפצו עליהו זביני ובזה מתפשטי" בישראל דברי מינות ושבושי וספרי חיצוני רבים עד אין מספר".⁴⁰ אלא שכאן יש לנו שינוי מסוים ביחס לדברים הקודמים. הישר מקנדיא סבור, כי הדפוס גרם לפרסומם של ספרים מכל סוג שהוא. ואילו כאן אנו שומעים, לא על פרסומם של הספרים, אלא על קליטתם ע"י הציבור, קליטה שאין בה בדיקה עניינית אם אכן אותו ספר ראוי כי יעינו בו. ברור לו לר' יהוסף, שכוחו של הדפוס הוא כה גדול, עד שהציבור סבור כי אם ספר מסוים נדפס, הדבר מלמד שהספר הוא בעל חשיבות ויש לקבל את דבריו.

כך גם סבר מהר"ל מפראג, כפי שאנו למדים מהדברים שכתב כנגד הספר מאור עינים לר"ע מן האדומים:

ויותר מזה כי נתנו דבריו בדפוס, לפרסם דברים אלו אשר הם ראויים להשרף כמו ספרי מינים והם יתר גרועים מהם ונתנו בדפוס כאילו היו מספרי קדש... כי לא נמצא איש מוחה להנתן דברים כמו אלו בדפוס ויהיה דבר זה סבה ח"ו להרים יד בתורה...

38 כתחילת פרק שביעי הבאנו את דברי המדפיסים על כוחה של המצאה זו, וניתן לצרפם במידה מסוימת גם לאמור כאן.

39 נובלות חכמה, באסליאה, שצ"א, בסוף ההקדמה.

40 ראה: ג' שלום, 'ידיעות חדשות על ר' יהוסף אשכנזי', תרכ"ך, כח (תשי"ט), עמ' 84.

ולכך אשים דעתי על דבריו ואם כי דבר זה אין ראוי כי אין קץ לדברי רוח, מ"מ כיוון שנדפסו דבריו בספר ראוי להשיב על טעותו.⁴¹

ובהמשך דבריו כתב:

ומתחילה אמרתי בלבי... שלא לענות אותו, אך מפני שראיתי כי דבריו יצאו בדפוס לרבים, אמרתי הלא יחשוב אדם כיוון שנתנו בדפוס יש ממש בדבריו, יצאתי כנגדו.⁴²

הרי לנו דברים מפורשים על כוחו הגדול של הדפוס.⁴³

יש לצרף לכאן גם את דברי ר' יואל סירקיש, שפעל דור אחר המהר"ל. אלו דבריו:⁴⁴

וידעו הכל, גם כי היה עולה על הדעת איזה פירוש, יישוב לקושיא, מתוק לחיך התלמיד, לא הכנסתיו לביתי, יען שאיננו אמת לפי העולה מסוגית התלמוד... ואם ניתן רשות לראש הישיבה לחדד התלמידים ולהלהיב הלבבות ע"ד [=על דרך] ורבה לחדודי לאביי הוא דבעי [ברכות לג ע"ב], אין זה אלא בעל פה בישיבה ובדרכים קרובים ופונים אל האמת, ויש להם פנים מאירות ומנהירות, אבל דברים כאלו לא ניתנו ליכתב בספר ובדיו כל שכן להדפיסם, כי נודעו דברי חכמינו ז"ל ראיתי בני עלייה והנם מועטים [סוכה מה ע"ב], ומי שאין לו חיך לטעום המטעמים יתלה עצמו באילן גדול ויחנק, ויכשיל את הרבים.*

ברור אפוא, כי כוחו של הדפוס וכוחה של המלה הנדפסת הם רבים ועצומים, ויש להם השפעה על הציבור בכמה תחומים. אין כאן המקום לדון במכלול התחומים הללו.⁴⁵ אנו נדון רק בנושא שפתחנו בו, והוא השפעת המצאת הדפוס על אופי היצירה של ספרות ההגהות. נחלק את הדיון לשני עניינים, שהם: ההשפעה שהיתה לדפוס על ספרות הפסיקה, וההשפעה שהיתה לו על הגהת התלמוד. שני עניינים אלו קשורים זה בזה, ושניהם גם יחד הם חלק מספרות ההגהות.

41 באר הגולה, הבאר הששי, ירושלים, תשל"א, דף קכו ע"א.

42 באר הגולה, סוף הבאר הששי, דף קמא ע"ב.

43 כדאי להעיר, כי כמאה וחמישים שנה מאוחר יותר שמענו טענה דומה בפי ר' יעקב עמדין, מגדל עז, אלטונה, תק"ח, דף מ ע"א: "האם איש שפתים יצדק רק מפני שספרו קבעו בדפוס נאה".

44 הקדמתו לבית חדש, על טור יו"ד.

45 כבר כתבו בזה כמה חכמים. ראה לאחרונה: "הקרי, הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העותמאנית", תרכ"ץ, נג (תשמ"ד), עמ' 576-577 ובציוניו שבהערה 17; "אלבויים, פתיחות והסתגרות, ירושלים, תש"ן, עמ' 24-27, ובציוניו שבהערה 42. על חשיבות הדפוס בקביעת נוסח ראה פרק שישה עשר, סעיף ה.

ג. השפעת הדפוס על ספרות הפסיקה

ר' משה איסרליש, בהקדמתו לספרו תורת החטאת, כתב כדברים האלה:

אברך את ה' אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי, לסדר סדר איסור והיתר על הדינים המבוארים בשערי דורא וסדורו, באשר הוא מורגל ונמצא ביד כל אדם, ומכשלה זאת תחת ידם, באשר הגאון שערי דורא תקנו לדורו שהיו גדולים וחכמים, והיו קיצור דבריו מספיקים להם... והנה בעונות בדורות האלו האחרונים, דבריו סתומים וחתומים, היו כלא היו, עד שבשביל זה קמו האחרונים, ובראשם הגאון מהרא"י [=מה"ר איסרליין, בעל תרומת הדשן] ז"ל וסדרו עליו דברים בהגהותיהם כדי להורות כיצד ינהגו, אך שעל ידי זה חזקו דבריהם כמתנגדים זה לזה, זה אומר בכה וזה אומר בכה, ואף כי לפעמים אינם סותרים זה לזה, נראו כאויבים ידברו בשער... מי שאין לו חיד לטעום דבריהם המתוקים והסתומים ברוב אינו מסיק מרוב ההגהות... כל שכן עכשיו בדור האחרון הזה, אשר נעתק ונדפס הספר כמה פעמים, כי כל אדם חושק בו לרוב קיצורו ורוצה ללמוד תורת איסור והיתר על רגל אחד, ועל ידי זה נפלו הספרים ההם ביד רבים קטנים וגדולים, עשו להם כוונים ובאורים שונים, הזמן כלה ודבריהם אינם כלים, באשר עשו לספר הנזכר פירושים ותוספות.

עד כאן מדבר הרמ"א על תפוצת הספר שערי דורא. מקורה של תפוצה זו בעובדה "ונדפס הספר הזה כמה פעמים". משום כך הוא נמצא עתה בידי כל אדם, וכל אחד, בין קטן בין גדול, כתב עליו ביאורים שונים. הרמ"א ממשיך בדבריו, ומתאר את התוצאה של האמור:

גם קפצו תלמידים רבים ותלו בו בוקי סריקי איש הישר בעיניו יעשה ומי ימחה בידו, ואחר כך הספרים והדברים ההם נדפסים, והרואה אותם אומר שכולם מסיני נאמרו ופוסק אחריהם ונמצא אוסר ומתיר שלא כתורה וכהלכה.

היינו, המדפיסים כדרכם מדפיסים מכל הבא לידם, ואינם בוררים את ספריהם. לכן ברור לרמ"א, כי הם ידפיסו את כל הביאורים שימצאו לפנייהם, כולל את אלו שיצאו מידי תלמידים שאינם הגונים. נמצא אפוא, כי לפני המעיין יינתן ספר שיש בו פסקים שאינם כהלכה. והיות שכוחו של הדפוס הוא ככוח של דברים "שכולם מסיני נאמרו", ממילא יבוא הציבור לסמוך על פסיקה זו. על כוחם הגדול של הדברים הנדפסים למדנו גם מדברי ר' שלמה לוריא (רש"ל):⁴⁶ "והוצרכתי להאריך בעבור התלמידי לפי שמצאו דברי מהררא"ש [=ר' אייזיק שטיין] כבר בעט של ברזל בספר וקשה להם לפרוש מאתו". דומה שברוח זו יש לפרש את דבריו כנגד ספר בית יוסף:⁴⁷

46 בחיבורו עמודי שלמה (ככ"י), שנחפרסם בספר מחודשי בעלי התוספות למסכת גיטין, ע"י יצחק

עקיבא סץ, יוצא לאור ע"י אוצרנו, טורונטו, תשמ"ט, דף רד ע"ב. *צ"ל: מהלכה למעשה, אלא, ע*

י"ל: מהלכה למעשה, אלא, ע

47 ים של שלמה, חולין, בסוף הקדמה שנייה.

מקורב בא לידינו ספר וחיבור שעשה מהר"י קארו על הטורים... וכמעט שלא הניח מקום להתגדר בו... והתלמידים הולכים אחרי דבריו ופסקיו ולא ידעו שבנפשם הוא, שהוא הכריע כמה פעמים נגד התוס' והפוסקים אשר אנו נוהגין לפסוק כוותייהו, והנה שגו בזה מאחר שראו שכך כתוב בספרו שכך הלכה אמרו כ"כ [=כך כתב] הקארו להדיא,⁴⁸ כי כך העניין הרע אשר לפנייהם מה שכתוב בספר יאמינו, אם יעמוד אחד חי וצוח ככרוכיאי שאין הדין כן בראיות גמורות, או אפי' בקבלה, לא יחשו לדבריו כאשר כתבתי בהקדמה ראשונה.⁴⁹

לאמור נראה כי הוא סבור שאחת הסיבות להתקבלות דברי ר"י קארו היא משום שהם כתובים בספר, היינו בדפוס, והרי קשה לחלוק על מלה נדפסת. אבל אין ראייה ודאית כי אכן התכוון כאן דווקא לספרים שנדפסו. אפשר שכוונתו לעצם העלאת הדברים על הכתב, בניגוד לדברים הנמסרים בע"פ. לדעתו, באותו רגע שהדברים נכתבים, הם מקבלים משנה תוקף בעיני הציבור, בין שהדברים יועלו בכתב יד ובין שיועלו בדפוס. יש להוסיף על כך פרט נוסף, שהוזכר ע"י חכם שפעל מעט מאוחר יותר, אבל ברור כי הוא תקף גם כאן. אלו דברי ר' שבתי סופר:⁵⁰

ובספר מטה משה כתוב בסי' קכ"ה לקרות הגימ"ל [של אתה גבור בתפילת שמונה עשרה] דגושה, והביא ראייה מן הציוני, ואני דברתי עם הרב המחבר והראיתי לו... והודה לי והגיה בספרו, ונצטער על שכבר נתפשט הדבר בדפוס ואי אפשר לו להשיבו.

שמענו מכאן על כוחו של הדפוס בנקודה נוספת. לאמור, קשה מאוד למחבר לחזור בו ולתקן את הטעון תיקון לאחר שדבריו נדפסו. גם אם הוא מתקן את דבריו בטופס הנמצא בידו, כפי שעשה בעל מטה משה, הרי הוא יודע כי תיקון זה לא יתפשט, שהרי הוא נשאר כתוב בכתב ידו באותו טופס. לכל היותר יודע התיקון לתלמידיו ולעומדים עמו או עמם בקשר, אבל אין להשוות את יכולתם בהפצת התיקון ליכולת ההפצה של הדפוס. יתר על כן, דבריהם הם דברים שבעל פה, ואילו הדפוס הוא דברים שבכתב, וכבר ראינו עד כמה גדולה מעלתם של הדברים הנדפסים. מובן לנו אפוא צערו של בעל מטה משה. כדי להביא את התיקון לידיעת הציבור, עליו להדפיס מהדורה שנייה עם תיקונים. אלא שהדפסת

48 אבל מצאנו שכתב באופן חריף גם נגד פוסקים אחרים. כגון כנגד הטור שם, פרק א סי' לב: "ואל תשגיח כמה שנהגו העולם בו היתר לפי שרוב ההמון קראו בספר טור אורח חיים, שהתיר כן בשם הרא"ש, ובהקדמתו שם כתב דבכל מקום שהוא כותב מסקנת אדוני אבי הרא"ש ז"ל, כך היא מסקנת הלכה, והעולם סברו שכן הוא בהחלט כאלו הוא הלכה למשה מסיני, ואינו כן". וכן כתב כנגד הרמב"ם שם, פ"א סי' מב: "ואף שהרמב"ם גדול בתורה היה, וגם הסמ"ג הביא ראייה לדבריו, והראב"ד גם כן לא השיג עליו, מ"מ לא אשא פנים לתורה, ובדקתי עד מקום שידי מגעת".

49 אולי כוונתו לדבריו שם: "אף שהדבר שלפנינו לעת ההיא מרוב חלישות ורפיון ידים אין יכולת בשכלו להשיג שגדול א' מן המחברים יטעה בדמיונו וסוברים מ"ש בכתב ישן אין להרהר אחריו". בדברים אלה נראה שכוונתו גם לספר שבכתב יד, ולא דווקא ספר דפוס.

50 סדור מה"ר שבתי סופר, מהד' ר"י סץ ור"ד יצחקי, בלטימור, תשנ"ד, ח"ב, עמ' 136.

מהדורה שנייה כרוכה בטירחה רבה, עולה ממון ויש בה עוד קשיים נוספים, ואין כל אדם יכול לעמוד בכך.

אמנם יש לצרף לאמור עוד פרט שהודגש ע"י הרמ"א. בהקדמתו לתורת החטאת כתב הרמ"א:

ראיתי כי טוב הוא לסדר סידור נכון בכל דיני איסור והיתר הנמצאים בשערי דורא... ולכתוב שם כל חילוקי הדינים... גם לכתוב הסכמת ההלכה בכל דין ודין על פי דעת האחרונים ז"ל אשר אנו נוהגים אחריהם... גם עם מה שראיתי רבותי נוהגים והוא צורך גדול בזה כדי לעמוד על האמת בכל דבר, גם כי הרבה דינים אין אנו נוהגים כמסקנת הרב הגדול הגאון מוהר"ר יוסף קארו י"ץ אשר כבר נתפשטו ספריו בכל ישראל.

היינו, הרמ"א חשש כי הציבור האשכנזי יקבל את האמור בספרו של ר"י קארו, למרות שחלק מדבריו אינו מתאים לציבור זה, ואינו נהוג על ידו. אולם נשאלת השאלה, מדוע חשש הרמ"א שהציבור יימשך אחר ספר זה. הרי לפנינו ספר חדש, שאינו נמצא זמן רב בקרב הציבור, ובנוסף לכך הרי מחברו הוא חכם ספרדי, ואם כן מה מקור חששו של הרמ"א. נראה בעיני כי הרמ"א רמז על הסיבה לחשש זה באומרו "אשר כבר נתפשטו ספריו בכל ישראל". ברור כי ספר יכול להתפשט בכל ישראל גם טרם היות הדפוס בעולם. אבל אין ספק כי הדפוס יכול לעזור רבות כדי שספר יתפשט. ובו ברגע שספר נתפשט, הרי הוא קיבל בכך גושפנקא שהוא אכן ספר מחייב. היות שאין אנו משוכנעים שהמדפיסים ידפיסו רק את הספרים הראויים מבחינת הפסיקה המחייבת, והיות שאין אנו משוכנעים שהציבור ירכוש רק את הספרים המתאימים, חשש הרמ"א כי התפשטותו של ספר לא תמיד תעיד על טיבו, והיא יכולה להכשיל את הציבור. הרמ"א ראה שספרו של ר"י קארו התפשט בכל ישראל, וזה היה מקור חששו.

טענה דומה אנו שומעים מפי ר' חיים ב"ר בצלאל מפרידברג. ר' חיים, בן זמנו של הרמ"א, כתב את ספרו ויכוח מים חיים, כנגד חיבורו של הרמ"א תורת החטאת. בספר עצמו הוא מתדיין עם הרמ"א בעניינים הלכתיים, ואילו בהקדמתו הוא דן כנגדו בעניינים עקרוניים הנוגעים לעצם חיבור הספר ופרסומו. כמו כן הוא דן בספר בית יוסף של ר"י קארו.⁵¹ אלו מקצת דבריו (באות ד):

והנה ע"פ הדברים האלה אנו רואים כי לב העם נוטה מאוד אחרי הספרים החדשים, אשר מקרוב נדפסים ונעשים, לעשות אותם לעיקר יותר משאר ספרי הקדמונים, באמרם כי הספרים החדשים שקולים כנגד כל הספרים, כי בכלל דבריהם דברי כל הפוסקים הקדמונים, עד שקימו וקבלו עליהם להחזיק בהם לבד, ויתר דברי כל

51 ההקדמה מצויה רק במהדורה הראשונה של ויכוח מים חיים, אמשטרדם, תע"ב. בשאר המהדורות השמיטוה. לדעת ח' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ח"ג, ניו יורק, תש"ו, עמ' 92, היא הושמטה עקב הדברים החריפים שיש בה כנגד הרמ"א. טשרנוביץ הדפיס מחדש את כל ההקדמה, בספרו הנזכר, עמ' 100-93, והציטוט כאן הוא על פי מהדורתו. וראה גם: אלון, המשפט, עמ' 1146 והערה 26.

הפוסקים בעיניהם כנטול דמין, ודומות למרובות והנם למשא, כי אחר שכבר נשלמה התורה ע"י חבורו הגדול של הקאר"ו יצ"ו, מעתה ראוי שלא יהיה רק עיקר הלימוד רק בספרו הגדול המשלים התורה, ולא שנחזור להטריד מחשבתנו ברבוי שאר הספרים. דא"כ תחזור התורה להיות נעשית כתורות הרבה אין מספר, ולא הועילה לנו תקנתו. ומטעם זה יאמרו ג"כ שראוי שלא לחבר שום פוסק אחר חתימת ספרו... ואין ספק אצלי כי השלמים הללו המחברים⁵²... רק חשבו להטות אליהם את העם במתק דבריהם ולהקל מעליהם טורח הלימוד הקשה כדי להגדיל תורה ולהאדיר.

אף כאן אנו שומעים על כך שהציבור נוהה אחר ספרו של ר"י קארו, ולדעת ר' חיים, הסיבה לדבר היא שהספר כולל בתוכו את כל הדעות וההלכות, ולכן מעדיף הציבור לרכוש לעצמו ספר זה, ולחסוך מעצמו את הצורך ללמוד בספרים אחרים. כתוצאה מדברים אלו יצא ר' חיים כנגד הספר בית יוסף. אכן תכונה אנציקלופדית זו אינה קשורה בהכרח לספר נדפס, והיא יכולה להתקיים גם על ידי ספר שבכתב יד. אלא שר' חיים הדגיש בדבריו כאן, וגם בדברים הבאים, את כוחו של הדפוס כגורם נוסף להתנגדותו לספר בית יוסף. הרי לנו המשך דבריו (אות ה):

אבל לא הועילו דבריהם,⁵³ רק אירע להם כמו שאירע לחכמי הרפואות. כי הרופאים הקדמונים לרוב בקיאותם בחכמה ההיא לא היו כותבין רק סגולת העשבים והשרשים, וידעו בטוב ליקח מהן במדה ובמשקל ובמנין ולתקן מהם רפואות לפי הזמן ולפי טבע החולה. אח"כ חשבו לפרסם החכמה ההיא מפני רוב הצורך אליה, והתחילו לכתוב בספר מלאכת רפואות עצמן. ועדיין לא כתבוהו רק ברמז ובלשון שאיננו מובן לכל אדם. והתחילה אז החכמה ההיא להתמעט, וחשבו אז כי אולי הסבה לפי שעדיין איננה מפורסמת כראוי, עד שהתחילו להדפיס כל עניני רפואות בכל מקום ובכל לשון, עד שמצוי עכשיו לקנות כל אותן הספרים בדמים מועטים... כך אירע לחכמת התורה, שכל עוד שהקילו הלימוד, הם הוסיפו עצלות, לסמוך על הספרים המונחים בקרן זוית מאין פנות אליהן. והן עתה רבו עמי הארץ יותר ממה שהיו בימים הקדמונים.

הואיל וספרו של ר"י קארו נתחבר בתקופת הדפוס,⁵⁴ היה הדפוס גורם מאיץ להתפשטות הספר ולהפצתו המהירה, ומעתה ואילך הוא מצוי בידי כל אדם. לדעת ר' חיים, דווקא הימצאותו של ספר אנציקלופדי מסוג זה בידי כל אדם ממעטת את הלימוד בו. זאת משום שכל אדם יודע כי ברגע שתהיה לו שאלה הלכתית, הוא יוכל לעיין בספר זה ולמצוא בו את כל הדעות באותו עניין. נמצא שר' חיים ראה בספר בית יוסף תרתי לריעותא. לא די

52 ר' חיים התכוון כאן לר"י קארו, ולרמ"א בספרו תורת החטאת, ולכן דבריו כתובים בלשון רבים.

53 כוונתו למחברי ספרים שהוזכרו בדבריו שבסוף הקטע הקודם.

54 אריק (יצחק) זימר, בספרו: ר' חיים ב"ר בצלאל מפרדבורג, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 27, כתב כי הופעת השולחן ערוך והדפסתו בתוספת הגהות הרמ"א, גרמו תפנית בדרכי הפסיקה האשכנזית, ומי שהבין זאת היה ר' חיים. לדעתי גם הרמ"א עצמו חש בכך, וכפי שהסברנו את דבריו לעיל.

שספר זה מיעט את הלימוד בספרי הראשונים, שהרי רוב דעות הראשונים מרוכזות בספר זה, אלא גם בספר זה עצמו לא ילמד הציבור.⁵⁵

דומה שנוכחנו לדעת כי החכמים שהזכרנו עד עתה, חשו בכוחו הגדול של הדפוס ובהשפעה שיש לו על הציבור. נראה בעיני כי הסיבה שרש"ל ורמ"א מתייחסים פעמים רבות לדברי ר"י קארו בחיבוריהם, נובעת, בין השאר, גם משום שראו את העוצמה שהוקנתה לספרו של ר"י קארו ע"י הדפוס, שאף הוא עזר לו להתפשט בכל בית ישראל.

ד. השינוי בהשקפת הרמ"א לעומת חכמי אשכנז

כבר כתבנו בסעיף א כי חכמי פולין בדורות שלפני הרמ"א, הלוא הם ר' יעקב פולק ותלמידו ר' שלום שכנא, לא השאירו אחריהם יצירה תורנית כתובה. מפורסמים הם דברי ר' ישראל בן ר' שלום שכנא, המגמק תופעה זו:⁵⁶

וכן קבלתי הלכה למעשה מאדוני מורי אבי הגאון רבן ומאורן של כל בני הגולה מהר"ר שלום המכונה שכנ"ו זקצ"ל ה"ה⁵⁷ הכ"מ [=הריני כפרת משכבו] אשר העמיד תלמידים הרבה מסוף העולם ועד סופו, מפיו חיים ומימיו שותים. וחי נפשי עולמים, דזמנין סגיאיין בקשתי עם הרבה תלמידים לומדים ממנו שיעשה פוסק [=ספר פסקים], ותשובתו היתה מחמת רוב חסידותו וענותנותו אשר היה עניו יותר מכל האדם אשר על פני האדמה. ואמר יודע אני דשוב לא יפסקו כ"א כאשר אכתוב מטעם דהלכה כבתרא, ואין רצוני שיסמכו העולם עלי, ר"ל כגון היכא דאיכא פלוגתא ביני רבוותא והוא יכריע, או לפעמים יחלוק, ואין לדיין כי אם מה שעניו רואות. לכן יעשה כל אחד כפי הוראת שעה כאשר עם לבבו. ומה"ט לא עשה נמי רבו הגאון מהרי"ף [=מורנו הרב ר' יעקב פולאק] שום ספר גם שום תשובה ששלחו למרחוק לא העתיקו בביתם אלו הגאונים מה"ט אף כי היה נחשב בעיניהם כיוהרא.

נמצאנו למדים שר"י פולק ור"ש שכנא נמנעו לכתוב פסקים משום שחששו שתלמידיהם והבאים אחריהם יסמכו באופן מוחלט על פסקיהם לפי הכלל של הלכה כבתרא. לפי דברי ר' ישראל הסיבה לכך היא משום מידת הענווה שהיתה בהם.⁵⁸

55 ר' חיים חזר על שתי נקודות אלו גם בהקדמתו לבאר מים חיים, מהד' שנעעבאלג, לונרן, תשל"ח: "כאשר נתתי אל לבי מצאתי וראיתי כי הלימוד של בני זמנינו קשה מ(צ)(א)ד, אם קלותה מפני רוב ההצעות שנמצאו עכשיו לפני כל איש ואיש שולחן ערוך ועליו כל מיני מגדים שחידשו הראשונים וגם האחרונים, וכמעט שלא הניחו אחריהם מאומה. וגם מעשי הדפוס בא אחריהם ומוציאים לאור תעלומות (ע)[כ]ל חכמה, עד שמלאה כל הארץ דיעה, וכולם יודעים לדרוש מעל ספר".

56 שו"ת רמ"א, סי' כה, מהד' אשר דיו, ירושלים, תשל"א, דף קנו ע"ב.

57 כך נדפס במהד' דיו, והכוונה: זכר קדוש צדיק לחיי העולם הבא. והנראה שיש לצרף את שתי המלים הללו כקיצור אחד (זקצלה"ה).

58 אפשר שיש בזה משום המשך לדרך הענווה של חכמי אשכנז בדור שלפניהם. ראה: י' דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים, תשמ"ד, פרק ראשון.

דומה שמצאנו התייחסות לכך גם בדברי ר' יוסף כץ, בעל שו"ת שארית יוסף. אלו דבריו:⁵⁹

כי לא עלה על לבי לדפוס את הספר לא לשם התפארות ולא לעשות לי עטרה להתגדל בו, כי לא הגעתי אפילו לחצי כבוד... ונאמן עלי היודע ועד, שלא כתבתי זאת רק להיות בידי לצרכי לזקנתי מפני יראת השמר לך פן תשכח [דברים ד, ט⁶⁰] וגומר, וכדי שלא אצטרך לאבד זמן במהדורא בתרא. והנה זקנתי ושכתי והבנים בני ובני בני יצ"ו הליצוני והכרחוני ליתן להדפיסו, וההכרח לא ישובח ולא יגונה. אמנם ראשית כל דבר נתתי לעיין בכל דין ודין לשלשה חכמים יושבים על כסא ההוראה והיו לאחדים, וכלם כאחד נענעו לי ראשם. ואחרי ראותי כן אמרתי הואיל ועלה להדפיס לא ירד.

גם ר' יוסף לא רצה להדפיס את תשובותיו וחידושי מחרת ענוה שהיתה בו. אבל יחד עם זאת נראה שגם היתה לו יראת ההוראה, ולכן ביקש משלושה חכמים שיעיניו ויסכימו עמו בכל דין.

גם ר' חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג התנגד לספר פסקים והדגיש בדבריו שהעמדה האשכנזית הקדומה שללה כתיבת ספרי פסיקה.⁶¹ ולא נאריך כאן בכל העניין. מעתה יש לתת את הדעת על העובדה שהרמ"א שהיה תלמידו וחתנו⁶² של ר"ש שכנא, אינו נוהג כמותו וכשאר חכמי אשכנז שלפניו, והוא כותב ספרי פסק ומפרסמם. אף אם נאמר שהרמ"א מטעם הכמוס עמו, לא מצא לנכון לנהוג בענוה ולהצניע את פסקיו, סוף סוף היה לו להצניע את פסקיו מטעם שהלכה כבתראי. צא וראה שרבו ר"ש שכנא נמנע ולא כתב פסקים משום הנימוק של הלכה כבתראי, ולפיכך חשש שפסקיו יתקבלו כמחלטים וכבלתי ניתנים לערעור. כיצד אפוא לא חשש הרמ"א להלכה כבתראי, שהרי

59 בהקדמתו לתשובותיו שארית יוסף, מהד' זיו (לעיל הערה 23), עמ' 40–41.

60 וראה גם אבות פ"ג מ"ח.

61 ראה דבריו בהקדמתו לספרו ויכוח מים חיים. וראה גם: זימר (לעיל הערה 54), עמ' 98–102, שסיכם את שיטתו של ר' חיים בנידון. יש הסבורים כי הסברו של ר' חיים, הוא הוא מה שאמר ר' ישראל, ראה: אלון, המשפט, 1120–1121. ברם מ' רפלד, 'הלכתא כבתראי אצל חכמי אשכנז ופולין במאות הטו–טז מקורות וספיקין', סידרא, ח (תשנ"ב), דן בזה בעמ' 130–131, וסבור כי לפנינו שני נימוקים שונים. הוא נוטה לקבל את נימוקו של ר' ישראל, ולא את נימוקו של ר' חיים. כדאי לציין שהראי"ה קוק באגרות הראי"ה, ירושלים, תשכ"ה, ח"ג, עמ' קנב, נגע בעניין זה. לדעתו, ר"ש שכנא לא נהג כן מחמת ענוה שהיתה בו. הוא נהג כן משום שלא רצה שההלכה תיקבע לדורות, אלא הוא העדיף שבידי כל חכם יהיה כוח לפסוק כפי מה שיראה לו מן התלמוד. הרב קוק ציין שכך היא גם שיטת מהר"ל מפראג בספרו נתיבות עולם [נתיב התורה ספטרון], ולא כן היא שיטת ר"י מיגאש בתשובותיו [סי' קיד].

62 מ' רפלד, 'הזיקה שבין הרמ"א לר' שלום שכנא', סיני, קז (תשנ"א), עמ' רלט–רמא, העלה ספקות בדבר הקשר המשפחתי הזה, וסופו שנשאר בספק.

הוא עצמו כתב, הן בחיבור דרכי משה⁶³ והן בהגהותיו לשו"ע,⁶⁴ כי כך הלכה.⁶⁵ כיצד נפרנס אפוא את שיטת הרמ"א?⁶⁶ שמא צריכים אנו לומר כי השינוי בעמדת הרמ"א נבע מהמצאת הדפוס, ומההכרה בעוצמה הגדולה שיש לה על הציבור. לשון אחר, המצאת הדפוס שגרמה להפצת ספר בית יוסף, היא הגורם לשינוי בהשקפת הרמ"א ביחס לחכמי אשכנז שלפניו. לאמור, אכן היתה מקובלת על הרמ"א העמדה האשכנזית הקדומה ושיטת רבו שיש להימנע מכתיבת פסקים, אלא שבימיו ראה הרמ"א כיצד ספר בית יוסף הולך ומתפשט עקב המצאת הדפוס, והוא מצוי ביד כל אדם. מעתה הבין הרמ"א שאם ימשיך לדבוק בעמדה האשכנזית, יחדרו הפסקים והמנהגים הנמצאים בספר בית יוסף לתוך קהילות אשכנז, ואט אט ישנו את ההלכות והמנהגים של יהדות זו. לא נותרה לרמ"א ברירה אלא לכתוב ולהפיץ את פסקיו המתאימים ליהדות אשכנז.⁶⁷

ה. שיפור הנוסח

נעבור עתה לדון בשינוי נוסף שחל באופי ספרות ההגהות, עקב המצאת הדפוס. כזכור, בתקופה שטרם המצאת הדפוס, דנה ספרות ההגהות רק בתוכן של הספר. לאמור, מצאנו בה הרחבה והשלמה של האמור בספר, או אף דעות חלוקות על האמור בו. ברם, עם המצאת הדפוס מצאנו הגהות שכל עניינן הוא עיסוק בנוסח החיבור ובתיקונו, כאשר יש צורך בכך.

כדי להמחיש את השינוי, נפנה לחיבורו של ר' אברהם ב"ר אביגדור על הטור שהוזכר לעיל. חיבורו על הטור נדפס בפראג, בטור או"ח, שנת ש', ע"י המדפיסים ר' גרשם ובניו.⁶⁸ בסוף הספר נכתב:

אמת כי אני הח"מ הגהתי טור זה להיותו אורח חיים למעלה למשכיל, גם תקנתי ויסדתי בו הגהות, להיות הסתימות⁶⁹ בו נגוהות, גם הראיתי על כל דין מקום משכנו,

63 יו"ד, סי' לה, אות יג: "וכבר כתבתי דעתי בזה דהלכתא ככתראי וכ"ש במקום שהתוספות מסכימים. ואין לך כתר א כדעת הטור שכתב דטוב להחמיר. וכבר כתב מהר"י מינץ בתשובה בשם חלמיד מוהר"ם דיש לפסוק כפוסקים אחרונים, א"כ ראוי לפסוק כדעת הטור עכ"ל. וכ"כ מהר"י קולון הרבה פעמים בתשובותיו ושאר אחרונים בתשובותיהם, ויש לפסוק תמיד ככתראי ואין לנטות מזה".

64 חו"מ, סי' כה, ס"ב: "כל מקום שדברי הראשונים כתובים על ספר והם מפורסמים, והפוסקים האחרונים חולקים עליהם, כמו שלפעמים הפוסקים חולקים על הגאונים, הולכים אחר האחרונים, דהלכה ככתראי מאב"י ורכא ואילך...".

65 רפלד (לעיל הערה 61), עמ' 132–134, ציין למקורות נוספים ברמ"א על הכלל הלכתא ככתראי.

66 אלון, המשפט, עמ' 1122, כתב בפשטות: "שונה היתה דרכו של הרמ"א בבעיית הקודיפקציה של ההלכה מדרכם של רבו ר' שלום שכנא ורב רבו, ר' יעקב פולאק". אבל לא הסביר מה גרם לשינוי זה.

67 גם מהרש"ל כתב ספר פסקים הוא ים של שלמה, ולדעת רפלד (לקמן הערה 80), עמ' 141–190, היו לכך שלוש סיבות עיקריות, שהן: חזרה למקורות התלמוד, ערעור סמכותיות חכמי ההלכה הבתור תלמודית, איסוף ואיזכור החומר בכל התחום. אפשר שיש להוסיף כסיבה, גם את המצאת הדפוס.

68 זו מהדורה נדירה ביותר, ואני מעתיק על פי הרשום בצפונות, ראה לעיל הערה 7.

69 היינו סתומות, וכן מצאנו גם לקמן, ראה הערות 93, 169.

למען ימצא ויובן על שרשו ותכנו, ואם אחרי כל זאת ימצאו בו טעויות ושגגות ודלוגים אל תתמהו על החפץ, כי במלאכת החקיקה אי אפשר בלתם, ומ"מ מלאכה זו יותר מדויקת מכל הנכתבים בקולמוס חדשים גם ישנים, וכל הנדפסים הקדמונים, בכך הלוקח אותם ישמח במקחו, ואוזל לו אז יתהלל... נאם אברהם בן מהר"ר אביגדור זלה"ה.

ר' אברהם פרסם כאן את חידושו על הטור והוא קורא להם בשם הגהות. זאת משום שהוא אמון על דרך היצירה האשכנזית. בנוסף לכך עסק גם בהגהות של תיקוני טעויות בלבד שאין להן קשר לחידושים. הגהות אלו באו משום שלר' אברהם היה גם תפקיד של מגיה בבית הדפוס, ולכן היה עליו לעמוד על נוסח ספר הטור, ולהגיהו מפני הטעויות שבו. ייתכן שזו העדות הראשונה לכך כי ספרות ההגהות האשכנזית משנה במקצת את אופיה. נראה שהמצאת הדפוס גרמה, שספרות ההגהות תכלול בתוכה, לא רק חידושים ועניינים הלכתיים, אלא יש בה עתה גם התייחסות רבה לתיקוני נוסח.

לכאורה, יש מקום לטעון כי דברי ר' אברהם אינם מוכיחים ולא כלום על שינוי שחל באופי היצירה, שהרי כאמור ר' אברהם היה מגיה, ותיקונים אלו נעשו מכוח תפקידו. אולם, לא כן הדבר. אם נבחן את ספרות ההגהות שנוצרה בדורות הסמוכים להמצאת הדפוס, וחלק ממנה הוזכר לעיל סעיף א, נראה כי חלק מאותן יצירות מוקדש לתיקוני טעויות, ונראה לי שלא נמצא כדבר הזה בדורות הקודמים. דומה שלא נטעה אם נאמר, כי המצאת הדפוס אכן היתה הגורם ששינה את אופי היצירה התורנית, וכפי שיוסבר לקמן.

ו. שיפור נוסח התלמוד

מצאנו כי מעתה נכתבו הגהות גם סביב לתלמוד, תופעה שדומה בעיני שלא היתה מצויה בתקופה הקודמת. רוצה לומר, לא ידוע לנו על חיבור שמוקדש, רובו או כולו, להגהת התלמוד, ושזמנו לפני המצאת הדפוס. ברור כי במשך הדורות הגיהו החכמים את נוסח התלמוד, במקום שסוגיה זו או אחרת היתה קשה להבנה, אבל דומה שלא מצאנו עד עתה עיסוק רצוף ושיטתי בנוסח הספר. אולם עם המצאת הדפוס, שונים פני הדברים. חכמים עוסקים מעתה ואילך בהגהת התלמוד באופן רצוף ובצורה שיטתית, והם רואים בכך נושא העומד בפני עצמו. לאמור, מעתה נוצרים חיבורים המוקדשים, בחלק ניכר מהם, להגהת התלמוד.

כבר ראינו בסעיף ב, כי המצאת הדפוס יצרה מצב חדש, שבו סמך הציבור יתר על המידה על ספרי הדפוס, וממילא מובן שסמך גם על נוסחם. חלק מחכמי הדור לא הסכים למצב זה. ברם, כיוון שהשפעת הדפוס היתה חזקה מאוד ולא ניתן היה לבטלה, ראו החכמים כי טוב יעשו אם לפחות יגיהו את הנוסח הנדפס.

חכמים אלה כתבו את הגהותיהם בגליונות הספרים שבהם למדו, ולא כתבון בפני עצמן. אפשר שהסיבה לכך היא נוחיות בלבד. לאמור, כתיבת הגהות בספר נפרד, אינה נוחה, כיוון שיש להעתיק חלק גדול מן הספר הנדפס, ולרשום לידו מה בדיוק מבקשים להגיה. זאת ועוד, בצורה זו יש אפשרות רבה יותר של טעות בכתיבה.

אמנם נימוקים אלו נראים סבירים ביותר, ואף על פי כן אפשר לומר שכתבת הגהות בגליון נבעה מטעם אחר. אפשר שעשו כן משום שרצו לקיים את אזהרת חז"ל, שאסור לאדם להשהות בביתו ספר שאינו מוגה. על כן יש לתקן את הספר עצמו, והדבר ייעשה ע"י כתיבה בגוף הספר או בגליון. אלא שהם ראו בציווי זה חובה המוטלת על הפרט, ומשום כך יש כאן תיקון פרטי שלא לצורך הציבור. אם צדקנו, הרי שעל יסוד האמור נוכל לומר כי זו הסיבה שהם גם לא שאפו לפרסם את הגהותיהם. לדעתם, כיוון שהספר הוגה ע"י המדפיס, ממילא לא חלה חובת ההגהה על הקונה, ולכן אין הם מחויבים לפרסם את הגהותיהם לציבור.⁷⁰

נציין עתה לחכמים שהגיהו את התלמוד. בחלק מהמקרים כתביהם של החכמים אינם בידנו, ואנו יודעים על פעולתם רק על סמך עדויות, או ציטוט, מפי חכמים אחרים. ברור כי במקרה כזה אין אפשרות לדעת אם הגהותיהם נכתבו באופן רצוף ושיטתי, וייתכן שאין אלו אלא הגהות בודדות שאינן משקפות את אופי היצירה כולה. אף על פי כן, לשם שלמות העניין מניתי אותם כאן.

(א) ר' שלום שכנא *

בשער מסכת סוכה, לובלין, שכ"ח, אנו קוראים: "מסכת סוכה עם פירוש רש"י⁷¹ ותוספות ופיסקי תוספות נדפס פה ק"ק לובלין הבירה בבית מהרר מאיר בן מהרר שלום והוגה אות באות מכתבת ידו של הגאון מהרר שלום זל"⁷². יותר מאוחר, בקראקא שנת שס"ב-שס"ה, אנו קוראים על שער התלמוד: "ועם כמה מעלות טובות המעלה האחת הוא שהוגה מספרי התלמוד שהוגהו מכתבת ידי גדולי הדור אשר בררו וליבנו וצירפו וסיקלו המסילה מכל טעיות שנמצאו בדפוסים הראשונים"⁷³. ועל שער מסכת ברכות נאמר: "שהוגהו מכתבת יד הגאון מאור הגולה רבנו שכנו ז"ל אשר בירר וליבן וצירף וסיקל המסילה מכל טעיות דפוסים הראשונים שנמצאו בשיתא

70 ראה לעיל פרק שני, סעיף ח, עמ' 80, ולקמן פרק אחד עשר, עמ' 394, והערה 119.

71 כך כתוב (ללא סימן של ראשי תיבות), וכן הוא בהמשך הדברים.

72 ראה: הלר, תלמוד, עמ' 336; וינפלד, מבוא, עמ' נו, שם נמצא צילום השער. בהעתקת רבינוביץ יש כמה אי דיוקים; ראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' סא-סב, ובהערות 3, 5. רבינוביץ שיער, כי גם מסכת עירובין נדפסה על פי הגהותיו של ר' שלום שכנא, אלא שמשום מה לא נכתב הדבר בשער הספר. לדעתו, זו הסיבה שרש"ל, שבינו לבין ר"ש שכנא עברו דברים, השיג בתוקף עוז על מסכת עירובין דפוס זה, כמו שנראה לקמן, הערה 101. אבל על מסכת סוכה, שבה נזכר שמו של ר' שלום במפורש על השער, לא רצה להשיג מפני הכבוד. אלא שכבר העיר נ' בריל, *Jahrbucher für Jüdische Geschichte und Literature*, 4 (1879), p.75, כי גם במסכת סנהדרין לח ע"ב השיג הרש"ל כלשון קשה על המגיה בדפוס לובלין. בריל ציין גם לרש"ל בב"מ קיד ע"ב, שגם שם הזכיר טעות בדפוס לובלין. מכאן שאין הכרח לדבריו של רבינוביץ על מסכת עירובין. הפנה לזאת ט' פרשל, 'הגהותיו של ר' שלום שכנא מלובלין', ארשת, ספר שנה לחקר הספר העברי, כרך ו (תשמ"א), עמ' 191-193.

73 אצל הלר, תלמוד, עמ' 377; וינפלד, מבוא, עמ' עט, נמצא צילום השער. בעמ' 376 דן הלר על שנת ההדפסה של מסכת זו.

סדרי משנה בגמרא פירוש ותוספות. והאשירי הוגה מתוך ספר האשירי של מה"ר משה איסרלס ז"ל ממש מכתובת ידו".⁷⁴

טוביה פרשל⁷⁵ ציין כי מאוחר יותר, במסכת בבא קמא, פפד"מ, ת"פ, נדפסו הגהות של כמה חכמים, ובהן הגהותיו של ר' נתן שפירא,⁷⁶ המביא בתוך דבריו עשר הגהות בגמרא, רש"י ותוספות, משל ר' שלום שכנא.⁷⁷ כן הביא עדות של ר' יחיאל מיכל ב"ר יוסף טיימר, שהיה דיין בקראקא, ונפטר בשנת תכ"א, שכתב:⁷⁸ "ראיתי בסוף גמר' נדה שהוגה מן הגמ' "

74 רבינוביץ, מאמר, עמ' פא—פב; וינפלד, מבוא, עמ' עז.

75 לעיל הערה 72.

76 פרשל ציין בהערה 5 לרח"נ דמביצר, כלילת יופי, קראקא, תרנ"ג, ח"ב, דף קמה ע"א, הסבור שהמחבר הוא ר' נתן הראשון, שהוא זקנו של ר' נתן השני בעל מגלה עמוקות. אמנם יש להעיר שבאותו דפוס נדפס לראשונה חיבור חידושי אנשי שם על הרי"ף, ראה לקמן עמ' 338, וליד הערה 201, הכולל בתוכו גם את חידושי רנ"ש. יש לדעת שחיבור זה הוא לר' נתן השני (ולא כמו שכתבו ר' נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה, תשכ"ט, עמ' רנב; וינפלד, מבוא, עמ' תפה). הוכחה לכך הוא החיבור מגלה עמוקות על הרי"ף (לעיל הערה 11). החיבור נדפס על פי כתב יד שהיה ברשותו של האספן הידוע ר' חיים מיכל בעל אור החיים. כך עולה מצילום שער כתב היד הנמצא בהקדמה לספר בעמוד השני (אין פגינציה). נמצאת שם חתימתו של ר' חיים וכן מספרו הסיפורי של כתב היד באוסף. כמו כן נמצאת שם הערה שלו ובה נאמר שהשוואה בין כתב היד לבין החיבור חידושי מג"ע (או מ"ע, היינו מגלה עמוקות) או חידושי רנ"ש הנדפס בדפוס אמשטרדם מגלה זהות מוחלטת ביניהם, אלא שכתב היד מכיל הרבה יותר מאשר הנדפס. לדעת ר' חיים המדפיס כתב בכוונה מ"ע, להבדיל בין הנכר לבין זקנו. ר' חיים הוסיף וכתב שהמדפיס צדק הואיל ובחידושים אלו מוזכר החיבור חכמת שלמה, וחיבור זה נדפס (בשנת שמ"ב) אחר מות ר' נתן הראשון (נפטר בשנת של"ז), וא"כ ברור שהמחבר הוא ר' נתן השני. אף מהדיר הספר ר' שלום הכהן ווייס כתב כדבריו (ואף שנתן לנו צילום מדברי ר' חיים, ואגב אומר שהצילום אינו קל לקריאה, לא מצא לנכון להזכיר שבעיקר הדברים הקדימו ר' חיים. כן השמיט המהדיר את הראיה מוזמן הדפסת חכמת שלמה), אלא שהוסיף שאולי גם ההגהות בגליון התלמוד של מסכת ב"ק הן לר' נתן זה בעל מגלה עמוקות. ובאמת הרוואה יראה שהוכחת דמביצר מבוססת רק על יסוד לשון המדפיס בשער ב"ק: "חלופי גירסאות והגהות מהרש"ל ומהרש"א מהר"ם וממה שנמצא בחידושי אא"ז מהר"ן שפירא ומהגליון א"א הה"ג מוהרר"ש זצ"ל". דומה שקשה לדעת מלשון המדפיס מי הוא זקנו, האם הוא ר' נתן הראשון או השני. יש לציין שבהגהות על הרי"ף הזכיר המחבר פעמים רבות את הערותיו לתלמוד, אולם במסכת ב"ק לא ניתן למצוא קשר בינן לבין ההגהות שנדפסו בגליון דפוס אמשטרדם. אמנם פעמים הזכיר את הגהות ר"ש שכנא על הרא"ש כפי שצוין לעיל בהערה 11, אלא שנראה שאין להסיק מעובדה זו על זהות המחבר. לפיכך דומה שעדיין לא ברור לחלוטין מי חיבר את ההגהות שנדפסו בגליון התלמוד של מסכת ב"ק.

77 הוא ברק ומצא כי שבע מההגהות האלו קנו את מקומן בגליון הגמרא בדפוסים שלפנינו, והן: דף ו ע"ב, לו ע"א, מט ע"ב, נו ע"ב, סד ע"ב, סז ע"א [אבל לפנינו נזכר רק שמו של רש"ל על הגהה זו ונשמטה הגהת ר"ש שכנא, ועי' בספר המפתח למסכת בבא קמא, מהדורת ר"ש פרנקל, בני ברק, תשנ"ו, עמ' תרכו, שהעתיקו את הגהות]. אף שפרשל כתב ששבע הגהות נדפסו, הוא ציין רק לשש מהן, ויש להוסיף על דבריו גם את ההגהה בדף יח ע"ב.

78 ברכת המים, וינה, תרכ"ב, דף מז ע"ג; מהד' ר"ד שולביץ, ירושלים, תשמ"ג, עמ' רמה.

של הגאון מהר"ר שכנו ז"ל", אלא שלא נתברר לו לאיזה דפוס של מסכת נדה הכוונה בעדות זו.⁷⁹

(ב) ר' שלמה לוריא (רש"ל) וספר חכמת שלמה

אין בידנו פרטים מדויקים על שנת לידתו ומקום הולדתו של רש"ל. מקובל שנולד בשנת ר"ע (1510) בקירוב. שימש ברבנות בכמה קהילות בפולין, והרביץ תורה בישיבות שהיו באותן הערים. בסוף ימיו היה בלובלין ולימד תורה בישיבה שם. נפטר בלובלין ב"ב כסלו של"ד (1573).⁸⁰ חיבורו הגדול של רש"ל, הוא ים של שלמה, נדפס בימי חייו, אבל לא נדפס כולו. בנוסף לים של שלמה כתב רש"ל תשובות הלכתיות וחיבורים נוספים. חיבורים אלו הם למעשה הגהות על ספרי ראשונים, מהן הגהות ארוכות מאוד. הוא כתב הגהות על הרי"ף ומפרשיו, על הרמב"ם, על הסמ"ג, על המרדכי, על הרא"ש, על הטור, ועוד.⁸¹ אנו נעסוק כאן רק בהגהותיו על הש"ס.⁸²

1. הדפסת חכמת שלמה

ר' שמואל פיהם הדפיס את הגהותיו של רש"ל וקראן בשם חכמת שלמה. החיבור נדפס, כאמור, לאחר פטירת רש"ל, בקראקא, שנת ושל"ה.⁸³ בתחילה נדפסה הקדמת המדפיס ר' שמואל פיהם; אחריה – הסכמת ר' קלמן מווירמשא, שנת שי"ב;⁸⁴ אחריה – הסכמת הרמ"א, ואחריה נדפסה הקדמת בני רש"ל.

ר' שמואל כתב בהקדמתו, כי ההגהות הועתקו מהגמרות של רש"ל ש"היו רובן דפוס בומברג"י הראשון.⁸⁵ כמו כן מסר למעיין פרטים שונים כדי להתמצא בדרך הדפסת

- 79 במאמרו הנזכר (לעיל הערה 8) עמ' תרצט, הוסיף פרשל על דבריו כאן, וציין לספר בית פנחס לר' פנחס הלוי איש הורוויץ גיסו של הרמ"א, פיעטריקוב, תרס"ט. בחידושי יבמות שבספר זה מוזכרות הגהות ר"ש שכנא למסכת זו. גם ר"נ שפירא מעיד על הגהותיו של ר"ש שכנא למסכת זו, כעולה מדבריו בחידושי אנשי שם לרי"ף יבמות, דפ' וילנא דפיס ט ע"א, כה ע"א. מדבריו בדף כב ע"א עולה שר"ש שכנא הגיה גם את הרא"ש למסכת זו. דומה שיש להוסיף על האמור גם את מסכת שבת, כפי שהעירני רא"ב שפירא, שהרי בגליון דף מג ע"ב נזכרת הגהתו בתוס' ד"ה שלא, ויש לברר מה מקורה.
- 80 על תולדותיו כתבו כמה חכמים. ראה לאחרונה: מ' רפלד, המהרש"ל והים של שלמה, עבודת דיסרטציה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשנ"א, פרק ראשון, עמ' 22–70, ושם ספרות בנושא זה.
- 81 רשימת החיבורים נרשמה ע"י אלעזר אלטשולר, בשער ים של שלמה, ב"ק, פראג, שע"ו–שע"ח. וראה עוד בזה את דברי ש' אסף (לעיל הערה 33), עמ' נח, ודברי רפלד שם, עמ' 352–364.
- 82 עיקרי הדברים על הגהותיו נכתבו כבר ע"י ש' אסף (לעיל הערה 33), עמ' מה–סד.
- 83 היינו שנת שמ"ב, שהרי בתלמוד שנדפס בקושטא, בשנים שמ"ג–שמ"ה, הודפסו כבר הגהותיו, כפי שצוין לקמן מספר 4. ואין לומר שהם ראו את הגהותיו בכתב יד, משום "שדבר זה היו מזכירים בפירוש, שכא לידם חיבור כתב יד יקר כזה", כפי שכתב רבינוביץ, מאמר, עמ' עג.
- 84 התאריך נראה תמוה, שהרי רש"ל לא התכוון להדפיס את הספר, ולא תיתכן הסכמה כלשהי, וכמיוחד לא משנה מוקדמת כל כך. לפיכך נראה כי הסכמה זו, וגם הסכמת הרמ"א, ניתנו לחיבור אחר של רש"ל, הוא ים של שלמה. ראה מה שכתבו על כך: רבינוביץ, מאמר, עמ' סב–סג, ובהערות שם; רפלד (לעיל הערה 80), עמ' 324–325.
- 85 יצחק רון, בקורת נוסח התלמוד הבבלי של ר' שלמה לוריא, עבודת דיסרטציה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשמ"ט (פרק ראשון מעבודה זו, בשינויים מסוימים, פורסם בעלי ספר, טו [תשמ"ט], עמ'

ההגהות, כגון: מה הם ראשי התיבות שבהם השתמש, או "והמגיהים אחזו דרך קצרה כדי שלא תרב המשא ולקחו תיבה אחת או שתי לפני הטעות ומלת הטעות עצמו בינתים מתוקן ותיבה א' או ב' לאחר הטעות", והוא אף נותן דוגמה לדבריו. הוא מתנצל על שגיאות אפשריות: "אכן אנחנו המדפיסי' אי אפשר לנו בלא שגיאה, כי פעם צריך להאריך,⁸⁶ ופעם צריך לקצר כחומר ביד היוצר, כידוע למביני ענייני הדפוס". והוא ממשיך בעניין הטעויות האפשריות:

ואם באולי יקשה בעיני המעיין איזה עניין בדבר הלכה שלא יוכל לירד לעומקו הן מחמת שגיאה או חומר העניין, יוכל לשולחן על ידי איש מוקדם,⁸⁷ או הוא בעצמו, כאשר הוא מורגל ותדיר שנוסעים ליריד לובלין, ושמה יוכל לראות בגוף הגמרות של הגאון ז"ל אשר המה ביד בנו האלוף הר"ר יחיאל יצ"ו, או יכתוב לבנו דבר הקשה והוא ישיב לו תשובה.

מכיוון שהמדפיס מודע לחשיבותן הרבה של ההגהות להבנת התלמוד, הוא אומר: "על כן הדפסנו אותו בכרך קטן כדי שכל אח' יוכל לישא אותו בחיקו וכאשר יעיין המעיין ויקשה לו איזה דבר ירוץ על מערכ' ספר זה וירא' אם יש טעות בהדפוס אם לא".

על פי עדות בניו בהקדמתם, הציבור לחץ עליהם לפרסם את ההגהות, שהרי "חמודה גנוזה יש לנו בבית גניזתכם ואתם מבקשים למנוע בר מאתנו אשר הוסיף אביכם לשבור לכל הארץ לאמור, אך אם אתם לו שמענו אל תתעצלו". הבנים השיבו שאביהם לא רצה להדפיס את הגהותיו, כי הן היו רק "ציונים ומעברות לילך אל מחוז חפצו הגדול ים של שלמה". אמנם הם השתכנעו שיש להדפיס את ההגהות: "ובהיות שלרחת לבו הנכון אין חקר אשר מני י"ם רחבו גדותיו, אמרנו פן ייעפו נערים ויגעו ובחורים כשול יכשלו ויוציאו בני ציון היקרים לזולל ח"ו". נראה שרצו לרמוז בזה שמא הלומדים לא יבינו את דבריו בחיבורו הגדול ים של שלמה, ולכן יש לתת לפני המעיינים את הגהותיו על הש"ס, שהרי הן פתח להבנת דבריו בים של שלמה.

2. הרקע לכתיבת ההגהות

על יסוד דברי ר"ש פיהם בהקדמתו, אנו למדים על הרקע של מהרש"ל לכתיבת הגהותיו:

וזה הדרך אשר בחר לו להגיה גמרא רש"י תוספות לקיים פסוק ואל תשכן באהלך עולה. אזן וחקר ותקן תלי תלים הלכות על כל קוץ וקוץ כל מסכתא כאשר למדה

104–56), דן באורך רב בזיהוי דפוס מסכתות התלמוד שהיה לפני רש"ל, ומוכיח עד כמה חשוב זיהוי זה להבנת הגהותיו. כמו כן הוכיח, כי דברי המדפיס הללו אינם נכונים, וכי רוב מסכתות התלמוד שהיו לפני רש"ל הן מדפוס בומברג השני.

86 נראה שכוונתו כי יש מקרים שבהם פתחו ראשי תיבות, והדבר עלול לגרום שיבושים. ואכן, בברכות יד סע"ב נדפס: "כאלו מעיד כו' בעצמו לישנא מעליא נ"ב ובמוקי רבי יוסף דאלפסי מפרש על עצמו כפשוטו ע"ש". ברור כי היה כתוב: ובמוקי ר"י דאלפסי, והכותנה לפירוש ר' יונה על הרי"ף, והמדפיס שגה בפתרון ראשי התיבות. בדפוסים מאוחרים של הגהותיו נדפס כראוי: ובמוקי ר' יונה. 87 היינו. בא כוחו. שליח.

בישיבתו עם תלמידים וחברים המקשיבי לקולו, על דרך גורעין ומוסיפין ודורשין, הוסיף וגרע ודרש וברר ולבן והעמיד ההלכה על בוריה.

לאמור, מטרת רש"ל היתה לקיים את אזהרת חז"ל, שאסור לאדם להשהות בביתו ספר שאינו מוגה. אמנם, לפי זה לא ברור מדוע הגיה רש"ל רק את המסכתות הנלמדות בישיבה, ולא את כל הש"ס.⁸⁸ נראה שלדעת ר' שמואל, רק בלימוד הישיבה היה רש"ל יכול לברר במדויק את הנוסח, ולהרשות לעצמו להגיה.⁸⁹ וראה עוד לקמן סעיף ז.

אמנם לפי עדות בניו בהקדמתם, הרקע לכתיבת הספר שונה מהאמור עד עתה. ראינו לעיל כי לדעת הבנים הגהותיו לש"ס הן מעין פתח להבנת הספר ים של שלמה. נמצא שכדי לחבר כראוי את ים של שלמה, יש להכין כדורש את הספר היסודי, והוא התלמוד.⁹⁰ לאור הנחה זו יובן שרש"ל הגיה רק מסכתות הנלמדות בישיבה, כיוון שיש בהן נגיעה לדינא. על חשיבות ההגהות שהן מכשירות את הבסיס להלכה, שמענו אצל רש"ל במקום אחר. בהקדמתו לים של שלמה ביקר את הספר בית יוסף של ר' יוסף קארו, ובין דברי הביקורת כתב: "לא היו לפניו ספרים מוגהים והעתיקם בטעות כאשר ימצאו בדפוס, ולפעמים בנה יסוד על הטעות ההוא".⁹¹ אולם קביעה זו שהגהות רש"ל לתלמוד באו כעזר לעניינים הלכתיים קשה היא. רש"ל מזכיר בספרו ים של שלמה את הגהותיו על הטור, על סמ"ג ועל שערי דורא, אבל אין הוא מזכיר את הגהותיו לש"ס. אם אכן הן כה חשובות לבידור העניינים ההלכתיים אשר בים של שלמה, הדין נותן שהיה לו להזכירם, כפי שהזכיר את הגהותיו על שאר ספרים. כמו כן, בחלק ניכר מההגהות, אין כל התייחסות הלכתית, ואין הן מוסיפות דבר לעניינים הקשורים לים של שלמה.

88 המסכתות המוגהות, עפ"י סדר הדפוס, הן: ברכות, עירובין, פסחים, סוכה, ביצה, יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, סוטה, נידה, ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, מכות, שבועות, חולין. כדאי להוסיף כי ר' יוחנן קרמניצר, בהקדמתו לחיבורו אורח משור, כתב: "והגאונים מהרש"ל ומהרש"א ניש לשים לב כי שמו של מהר"ם חסר. אפשר שזו טעות, ואפשר שלדעתו אופי חיבור מהר"ם שונה מאופי חיבורם של שני אלון לא חיברו רק על מסכתות הנהוגי בזמננו, אבל נזירות אינו נוהג בזמנינו כמו סדר קדשים באשר שכולנו טמאי מתים, גם אין ביהמ"ק קיים שיוכל להביא קרבנות נזירות זולת נזירות שמשון יוכל לנזור". על רשימת המסכתות שנתפרשו על ידי מהרש"א ומהר"ם ראה לקמן הערות 146, 157.

בשלוש הרשימות הללו מופיעות הרבה מסכתות משותפות, אבל יש שמופיעות רק באחת מהן או בשתיים. אפשר שהן לא נלמדו באחת הישיבות, או מה שנראה יותר פשוט הוא שיש כאלה שנלמדו אבל החידושים לא נדפסו מסיבות שונות, כמו שכתב בנו של מהר"ם.

89 ראה לעיל פרק שמיני, עמ' 254, על ר' יעקב ריישר, ובהערה 22 שם.

90 יש לדעת כי אחד מעיקרי הפסיקה בספר ים של שלמה הוא – חזרה למקורות התלמוד; ראה: רפלד (לעיל הערה 80), עמ' 142–150. וראה גם: א' ריינר, 'תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז–הי"ז והוויכוח על הפלפול', בתוך: כמנהג אשכנז ופולין, ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 58–60.

91 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ת"א, תשל"ז, כרך ג, עמ' 178, נמשך אחר האמור, וכתב כי ההגהות הן הכנה לחיבורו ים של שלמה. וכן כתב ש"ז הבלין באנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), מהד' כתר, כרך 7, עמ' 1109, ערך הגהות.

לכן נוטה אני לומר, כי הרקע להגהות רש"ל היה המצאת הדפוס. כבר ראינו לעיל את השפעת הדפוס על כיוון היצירה של כמה חכמים, ודומני שאף כאן אנו עדים לכך. כידוע גרם הדפוס להפצה מהירה של הספר, ומעתה ואילך נמצא הספר בקלות יחסית ברשות הציבור. יש בכך פתח גם להפצת נוסח משובש. ואכן עד ימיו של רש"ל נדפסו כבר כמה מהדורות של תלמוד, שבחלקן משובשות, והן נמצאו כמעט בידי כל אדם. זאת ועוד. כאמור לעיל הציבור סמך יתר על המידה על ספרים נדפסים, וקיבל, כמעט ללא עוררים, את האמור בהם. רש"ל שהיה ער למצב החדש שנגרם על ידי הדפוס ראה בזה סכנה מוחשית, הן לעצם הנוסח והן ללימוד התלמוד, והחליט לתקן זאת.⁹²

3. לטיבן של ההגהות ומקורותיהן

הספר חכמת שלמה כולל את הגהות רש"ל לתלמוד. וכבר ר' שמואל פיהם היטיב להגדירן:

לא הניח דבר גדול וקטן שלא התקין, ועוד מה שהוסיף או גרע תיבה או אות, והפסיק הדבורים וחברם יחד, ר"ל שמחק הנקודות המפסיקין הנקראים טויז"ן, או שבהדפוס לא היו במקומם והוא תקן אותם, וכמה קושיות ותירוצים וסתימות⁹³ גמרא רש"י ותוספות הכל פירש היטב בשכלו הרחב.

ואכן הגהותיו של רש"ל הן, מצד אחד, הגהות העוסקות בענייני נוסח, הן נוסח התלמוד והן נוסח מפרשיו, ומצד שני, יש בהן הגהות העוסקות בענייני פרשנות. הפרשנות היא הן לדברי התלמוד והן לדברי מפרשיו.

הגהותיו בענייני נוסח מבוססות על כתבי יד, וכדברי ר' שמואל פיהם: "לא הניח מלהשיג גמרות רש"י ותוספות של קלף ישנים". ואכן פעמים רבות מאוד הוא מזכיר כי התבסס על ספרים אחרים, אבל אפשר שלא תמיד הכוונה היא לכתבי יד.⁹⁴ כן הזכיר ספרים מוגהים.⁹⁵ אבל לא מצאנו כי הזכיר כתב יד, חזאת משום שכנראה ביטוי זה עדיין לא היה שגור אצלו. מכל מקום, גם הביטוי: ספרים ישנים, כשהכוונה היא לספרי תלמוד,⁹⁶ או הביטוי: ספרים על קלף, אינו נמצא.⁹⁷ ביחס לרש"י הוא מזכיר פירושים

92 רפ"ד (לעיל הערה 80), עמ' 297–302, דן אף הוא בהגהות רש"ל, ואף הוא סבור כי הדפוס הוא הגורם המרכזי לכתובתן.

93 ראה לעיל הערה 69.

94 כגון שבת ק"ח ע"ב: למאי נפקא מינה כי הא דרבנן ספרים אחרים כי הא דרבין. כדבריו נמצא גם בדפוס ראשון שנת ר"פ. עירובין ל ע"ב: שלא יתקן הכרי, נמחק ונ"ב בס"א אינו. וכן גם צ ע"ב: לישנא אחרת אינו פלוגתייהו, נמחק ונ"ב בס"א אינו. גם בשני מקרים אלו הציין: ספרים אחרים, יכול להיות מכוון לדפוס ראשון שנת ר"פ, כיוון שבשני המקרים חסר בו כהגהת רש"ל.

95 ברכות כח ע"א, בד"ה הכי אמר רבי יוחנן.

96 אבל נמצא בפירושו לסמ"ג, לאוין, סי' נג: "אמנם בפרק חלק בספרים ישנים גרסינן". בדרך כלל נמצא בדבריו הביטוי "ישנים" ביחס לספרי ראשונים. כגון שבת נו ע"ב, הוא כתב ביחס לרש"י: "הכי גרסינן בספר הישן". או כגון בב"מ יג ע"א: "תוספות ישנים".

97 ברם, ביחס לספרי ראשונים הוא מזכיר "מיימון של קלף" בפירושו לסמ"ג, לאוין, ריש סי' נו.

מדויקים.⁹⁸ כמו כן הוא מזכיר מהדורות שונות של חיבורי התוספות שהיו לפניו.⁹⁹ אולם מצאנוהו גם מגיה מסברה, אף שהדבר בניגוד לכל הנוסחאות שהיו לפניו.¹⁰⁰ אבל מצד שני הוא תוקף בחריפות רבה את מגייה דפוס לובלין שאף הם הגיהו מסברה: "ואל תשגיח בספרים הנדפסים מחדש על ידי סופר מוטעה שכן היה דרכו, כל פשט שלא הבין מחק וכתב כרצונו כאשר הראיתי לך מכמה מקומות שעברו,¹⁰¹ שלמה לורי"א".¹⁰²

אולם ההגהות אינן עוסקות רק בענייני נוסח. יש בהן גם ציונים ומראי מקומות בדברי רש"י ותוספות. יש בהן גם תוספת דברי הסבר, המתבססים על מובאות מדברי שאר הראשונים. יש בהן גם הסברים של רש"ל עצמו, ואף דיונים החורגים מהסבר רגיל והם כבר שקלא וטריא.¹⁰³

4. השימוש בספר

הגהות רש"ל חדרו עד מהרה לדפוסי התלמוד. שנים מעטות לאחר הדפסתן, אנו קוראים בתלמוד הנדפס בקושטא, שמ"ג-שמ"ה: "נתוסף על הראשונים שנדפסו עד עתה חדושים והגהות מטעיות נפלו בגמרה וברשי זל (!) ובתוספות מוגהים מפי סופרים ומפי ספרים בדיוק רב מהחכם השלם אור ישראל וקדושו מהרר (!) שלמה לורי"א זל (!) אשר קבץ והקהיל קהילות ברבים והרחיב גבולו בתלמידים הרבה".¹⁰⁴ הם הדפיסו בסוף כל מסכת את חכמת שלמה. כן הדפיסו חלק מהגהותיו בגליון התלמוד בציון: רש"ל.¹⁰⁵ לאחר מכן הדפיסו את הגהותיו בתלמוד דפוס קראקא, שס"ב-שס"ה. וכך כתבו בשער:

- 98 ב"מ קח ע"ב, רש"י ד"ה וחילופא.
- 99 כגון עירובין נח ע"ב: "תוספות מדויקים". שם לג ע"א: "תוספות ארוכים". הזכיר תוספות שנן לשבת ברף קיא ע"א, בעירובין דף לו ע"א, ועוד.
- 100 ב"מ צ ע"א, תד"ה הכא. כדאי לציין כאן לדבריו בכרכות סא ע"א, תוס' ד"ה אלא מעתה: "גם דברי התוספות שמוחקין הגירסא כל עיקר מן הספר קשה הוא בעיני, בשלמא חילוף הגירסאות נמצא כמה פעמים בתלמוד, אבל להיות בטילה הגירסאות כל עיקר, ובטעות נכתב בספר, רחוק הוא בעיני". אולי דברי מהרש"ל מתייחסים לטעויות בפסוק, ובמקרה מעין זה אף הוא מודה שאי אפשר להגיה בנקל, נגד כל הנוסחאות.
- 101 ראה שם ד ע"א: "ואותו המגיה [הוא ר' שלום שכנא, ראה לעיל הערה 72] לא הבין הפשט", מו ע"א: "ולפי חסרון שכלו הגיה כן", וראה מהרש"א שם. רון (לעיל הערה 85), עמ' 135, כתב כי מדפיסי לובלין הדפיסו כאן כפי שנמצא בדפוס בומברג הראשון, ולא הגיהו מרעתם, ורש"ל כנראה שלא ראה כאן את הדפוס הראשון.
- 102 עירובין סא ע"א. וראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' סב-סג, שציין לכך וניסה להסביר דברים חריפים אלו על רקע של מחלוקת בין רש"ל לר"ש שכנא. ראה לעיל הערה 72.
- 103 המעיין ימצא בעצמו את הרוגמאות המתאימות, כיוון שהן מופיעות לעתים רבות בדבריו.
- 104 עפ"י שער מסכת ראש השנה שצילמו נתפרסם ע"י רבינוביץ, מאמר, עמ' עא. צילום שער מסכת יומא נתפרסם ע"י הלר, תלמוד, עמ' 312, ושם גם דיון בשנות ההדפסה של מהר"ו. צילום של שער עירובין ויומא נתפרסם ע"י וינפלד, מבוא, עמ' סד. רבינוביץ, מאמר, עמ' ע, העתיק את השער באי דיוקים קלים בהשוואה לצילום שבעמ' עא. יש לציין שבשער מסכת יומא חסרות המלים: "הגהות מטעיות נפלו בגמרה".
- 105 ראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' ע-עג.

הוספנו נופך ולקחנו אנשים חשובים בתורה ובמלאכת שמים להגות וללמוד עם הספר הנעלה הנקרא חכמת שלמה ללקט מתוכו שושנים נותנים ריח מה שצריך לתקן מהטעיות המפורסמות כל דף דבר יום ביומו קודם שיבא ליד בעלי אומני הדפוס כדי לסלק ולסקל מכל סיג ופסולת ויהיה מנוקה ומנופה בסולת נקיה בשלש עשרה נפה.¹⁰⁶

מכאן ואילך נדפסו הגהות רש"ל ברוב המהדורות, בחלקן על גליון התלמוד ובחלקן בסוף כל מסכת, אבל בשני האופנים הן לא נדפסו באופן מלא. כמו כן, תוקנו כמה וכמה מקומות בתלמוד על פי הגהותיו של רש"ל, ומובן שהגהותיו באותו עניין נעשו מיותרות. כתוצאה מכך, אם אנו רוצים להבין היטב את הגהותיו של רש"ל, ומה בדיוק היה ברצונו להגיה, עלינו לראות את נוסח דבריו בחיבור חכמת שלמה, כפי שנדפס לראשונה בקראקא.¹⁰⁷ בנוסף לכך, עלינו לדעת מה נוסח דפוס התלמוד שעמד לפני רש"ל בהגיהו את הגהתו.¹⁰⁸ וכלל זה יהא נקוט בידך לגבי כל המגיהים. לעולם יש לראות מה נוסח הדפוס שהיה ביד המגיה. דבר ברור הוא שאם לא נעשה כן, אלא נתייחס רק לנוסח הדפוס הנמצא בידנו, הרי שתמיד ימצאו מקומות מוקשים בדברי המגיה, והגהתו תהיה לעתים מיותרת, או בלתי מובנת, וכבר שגו בכך גדולים וטובים.¹⁰⁹ בדברינו בפרק זה ובשאר הפרקים, ניתנו כמה דוגמאות לכך, אולם יש עוד רבות כמותן גם לגבי מגיהים שלא כתבנו עליהם, אלא שלא הארכנו בכך.

106 כך הוא הנוסח הנמצא בשער מסכת חגיגה, שפרסם הלר, תלמוד, עמ' 377; וינפלד, מבוא, עמ' עט. רבינוביץ, מאמר, עמ' פ, העתיק את השער באי דיוקים קלים. אמנם יש לציין כי הלר, תלמוד, עמ' 378–380, כתב שיש שינויים מסוימים בכמה שערים. וראה עוד רבינוביץ, מאמר, עמ' פב, הערה 4, שכתב כי במסכת ברכות לא כתבו על השער כי השתמשו בהגהות רש"ל, אלא כתבו באופן כללי שהוגהו "מכתבת יד גדולי הדור", אבל למעשה הם השתמשו בהם, אם כי לא תמיד עשו שימוש זה במדויק.

107 אתן דוגמה אחת. בבבא קמא צו ע"ב: (זה הכלל) לאתויי מאי. ועל כך נכתב בגליון: גי' רש"ל כל. הלומד סבור שכך הגיה רש"ל. אבל בחכמת שלמה כתוב: צ"ל כל לאתויי מאי כו' וגי' הרי"ן צ"ל: הרי"ף] והרא"ש גורסים כל לאתויי מאי וכו'. כלומר רש"ל כתב שנוסח זה הוא נוסח שנמצא ברי"ף וברא"ש, אבל לא הגיה כך בתלמוד. אלא שהמדפיסים חשבו שכותנתו להגיה, או שקיצרו את דבריו יתר על המידה. כבר העיר על מקום זה בספר יד דוד לר"ד זינצהיים (אלא שהוא כתב שרש"ל כתב שכך הוא נוסח הנמו"י, ואילו רש"ל כתב שכ"ה נוסח הרי"ף והרא"ש).

108 כבר עמדו על כך בדפוס וילנא. ראה לדוגמה בחילופי גרסאות ע"פ נ"י במסכת יבמות, דף ל ע"ב, שם פד ע"ב. רון (לעיל הערה 85), האריך בזה, והצביע על כמה וכמה מקומות בדברי רש"ל שנתקשו בהם האחרונים, מהסיבות שמנינו, ראה שם בתחילת הפרק הראשון (ודוגמאות אלו מצויות גם בתחילת מאמרו בעלי ספר). וראה עוד בספר הגהות והשלמות מכת"י למסכת נדרים, מאת הרב הלל פרוש, מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תש"ן, מבוא, עמ' 22–25, שכתבו מעט על הגהות רש"ל באופן כללי, ואח"כ הביאו שתי דוגמאות לחשיבות השימוש בדפ"ר של ההגהות. שתי הדוגמאות נלקחו ממאמרו של רון, שהיה לפנייהם, כמצוין שם הערה 62*.

109 ראה כמה דוגמאות לכך בדברי רי"ק כהנא, חקר ועיון, ח"ג, תל אביב, תשל"ב, עמ' ק–קא.

(ג) ר' דוד הכהן מאובן, תלמיד רש"ל, בעל מגדל דוד הפרטים שבידנו על ר' דוד דלים ביותר.¹¹⁰ היו שרצו לומר שמוצאו מיהודי ספרד, אבל מתברר שהיה חכם אשכנזי. היה תלמידו של מהרש"ל. ישב בעיר אובן.¹¹¹ חיבר חידושים על סדרי מועד, נשים ונזיקין, שלא הגיעו לידנו. נדפס ממנו ספרו מגדל דוד על מסכת גיטין, שאלוניקי, שנת שנ"ז. לר' דוד היה קשר עם א"י. בשנת שנ"ז כבר לא היה בין החיים. אחת מתשובותיו נמצאת בשו"ת הרמ"א סי' קיד, ואחת נמצאת בשו"ת מהרשד"ם, ח"א, סי' קצח.

ר' יהודה, בנו של ר' דוד, הוא שהביא לדפוס את ספרו של אביו, מגדל דוד על מסכת גיטין.

בין השאר כתב בהקדמתו כך:¹¹²

...ויהי כי ארכו לנו הימים הורקנו מכלי אל כלי, ובגולה הלכנו מדחי אל דחי, מדולדל ומטולטל וכמה צרות צרורות תכופות אשה אל אחותה חוברת באו עלינו, עד כי נתקיים בעוונותינו דברי הנביא עליו השלום ואבדה חכמת חכמי (ישעיהו כט, יד) וגומר, ואזלת יד התורה ולומדיה, ונשארו המוחות מטורפות מלא זוהמות, ובפרט בתלמוד בבלי שהוא עמוק עמוק מי ימצאנו, וארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים, הנחמד מזהב ומפז רב, ברוב הכמות ורב האיכות על כל הטעויות הנופלות הגמרא ובפרש"י ותוספות כידוע [כצ"ל] לעין הקורא בהם. ועל קצת מהטעויות שבתלמוד בבלי תקן וגילה הרב הגדול מופת הדור מרנא ורבנא מ"ר שלמה לוריא ז"ל בספרו הנקרא חכמת שלמה, אבל לא ירוה לכל בר שכל את צמאו.

בעבור זאת עמד גאוני ואבא מורי... ואזן וחקר ותיקן חבור קדוש ונורא לפי שכלו ועומק עינו ביאור רחב על תלמוד בבלי וקרא שמו מגד"ל דו"ד ע"ש כמגדל דויד צוארך (שיר השירים ד, ד), בפרט על סדר עתי"ך חס"ן ישוע"ת¹¹³ והוא ספר נכבד ונחמד ונעים, אזנים עשה לתורה לפתוח עיני המעינים, ולא הניח בהוייות (!) דרבינא ורב אשי ובפרש"י ותוספות ושאר פוסקים רי"ף רמב"ם ור"ן ואשיר"י ורז"ל¹¹⁴ בכלל ובפרט לא דבר גדול ולא דבר קטן שלא טחן דק קמחם ונפה אותם בכמה נפות לעשות ממנו פיתין ורקיקין... והיה מפנה ומסלק בביאורו הטעויות

110 דבריי כאן הם עפ"י מאמרו של רי"י כהן, 'ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים', שנדפס לראשונה בהמעין, תשכ"ח, וחזר ונדפס בספרו מקורות וקורות, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 224-230 (הפני לך ידידי ד"ר מ' רפלד), וכן עפ"י הספר מבית מדרשו של מהרש"ל על מסכת גיטין, כולל מגדל דוד וחכמת שלמה השלם, ע"י יצחק עקיבא סץ, יוצא לאור ע"י אוצרו, טורנטו, תש"ן, מבוא, עמ' 3-11 (בעמ' 4 הוא הזכיר את דברי רי"י כהן, אבל יש שם שיבוש בשם הספר).

111 היא אופן, היא בודא, שהיא חלק של בודפשט דהיום, המורכבת משלש ערים: אובן, אובן ישן, פעשט.

112 ספר מגדל דוד הוא נדיר ביותר, ואני מעתיק לפי המהדורה החדשה הנזכרת בהערה 110.

113 היינו סדרי מועד, נשים ונזיקין, עפ"י שבת לא ע"א.

114 כאן הכוונה לרבותינו ז"ל בתקופת הראשונים ואחריהם, ולא לחכמי התלמוד כמקובל.

הנופלות בגמרא ובפרש"י ותוספות מה שלא זכר הרב הנזכר ז"ל ולא אחד מן הראשונים ואחרונים...

עיון בספר מלמד כי תיאור ר' יהודה הולם את הספר. ר' דוד מסביר את דברי התלמוד, רש"י ותוספות. לעתים הסברו פשוט ביותר, כעין הסבר לתלמידים,¹¹⁵ ולעתים ההסבר מורכב יותר, והוא כעין הסבר למעיינים.¹¹⁶ הוא מזכיר בדבריו את בני הישיבה שבחברתם עיין.¹¹⁷ לצורך ההסבר יפנה ר' דוד לדברי רש"י ותוספות במקומות אחרים, ואף יצטטם ממש. כן מביא מחידושי הראשונים, ומדברי הטור והב"י. לצורך ההסבר הוא עומד פעמים רבות מאוד על בעיות נוסח. על יסוד קביעת הנוסח הוא מיישב גם את דברי הרמב"ם.¹¹⁸ לצורך בירור הנוסח הוא מסתייע בכתבי יד,¹¹⁹ מהם כתובים על קלף,¹²⁰ וכן בספרים מדויקים ומוגהים.¹²¹ הוא משתמש גם בהגהות מורו, הלוא הוא רש"ל.¹²² ויש מקרים שר' דוד מגיה מדעת עצמו. אין ספק שחיבור זה הוא חיבור יסודי וחשוב ללומד המסכת, ומצער מאוד, וגם מפתיע, שהחיבור לא נדפס שנית במשך הדורות, אלא רק בדורנו. אמנם כמה מהגהותיו חדרו לכמה ממהדורות התלמוד, וחלקן נשאר עד ימינו,¹²³ אבל רוב הלומדים אינם יודעים זאת, ואינם יודעים מהו ספר זה, מחמת נדירותו. נצטט מדברי ר' דוד על הגהות. אין הוא מגיה אלא אם כן יש אישור לכך ממקור מוסמך: "לא יכולתי לירד לסוף כוונת רש"י בגירסא זו דגריס ואשכחיה עד שיגיעו לידי

115 דפי הספר, מהד' סץ (מכאן ואילך כל הציונים הם למהדורה זו, וכדי לא להאריך, אתן בדרך כלל הפניה אחת), עמ' לה: "וכל זה הארכתי בשביל להראות לתלמידים המתחילים בעיון כוונת רש"י וכוונת התוספות שלא יטעו בעיונם". עמ' נד: "הארכתי בהעתק לשונו כדי להקל על התלמידים הבנת כוונת התוספות". ויש עוד מקומות רבים בספר שר' דוד כתב הסבר פשוט ביותר, אבל לא ציין שהוא מופנה לתלמידים.

116 סוף עמ' ו: "נתחבטו בו בהבנתו המעיינים, מקצתם אמרו שהוא גליון או הגה' בתוספות". גם במקרה זה, פעמים רבות אין ר' דוד מציין שהסברו מופנה למעיינים.

117 עמ' קעא, ד"ה מצודות: "וכן הסכימו כל בני הישיבה".

118 עמ' קער, ד"ה התם: "ובנסחאות הרמב"ם היה כתוב... וגם עיינתי בתוספות מכתבת יד... ואולי זו היא גרסת הנסחה של הרמב"ם ז"ל. והשם יאר עיינו להדריכנו בדרך ישרה לכוון האמת".

119 הוא מציין לכתבי יד של רש"י, תוספות, וגם של המרדכי (עמ' קנג, תד"ה יהבי: "וכן מצאתי הלשון במרדכי שנים ושלושה מקלף מכתבת יד").

120 עמ' קטז, תד"ה והעדים: "וכן מצאתי בגמ' אחת של קלף".

121 עמ' סז בראשו: "ומצאתי בספרים מדויקים שהגיהו".

122 סץ, במבואו עמ' 6, הערה 14, ציין לכל המקומות הללו. וראה גם דבריו בסוף עמ' 4, שר' דוד הביא את דברי רבו מכתב יד, ומדף עד ע"ב הביאם מחכמת שלמה. ובעמ' 5 כתב כי יש להסתפק אם היה ביד ר' דוד התלמוד המקורי של רש"ל או העתק ממנו.

123 סץ, במבואו, עמ' 3, הערות 9, 10, ציין למהדורות השונות שבהן הדפיסו מעט מהגהותיו. יש מדפיסים שהודיעו על כך, ויש שלא עשו כן. בדפוס וילנא מצאנו הגהותיו בדף ד סע"א, תד"ה ומר; ו ע"א, תד"ה ומבי (מ"ד מ"ז = מגדל דוד מוחק זאת); ט ע"א, תד"ה ואינו; ועוד. יש לציין לספר מתורתן של ראשונים, על מסכת גיטין לרז"ו לייטר, ניו יורק, תש"ו, שהשתמש בספר זה, ודומני שהוא בין היחידים שעשו כן.

ספרים של כתיבת יד שאראה איזה חילוף בלשון", או: "וזו גירסא ישרה אילו היו הספרים ישנים מודים לה", או: "ויש שהיו רוצים לומר דטעות נפל בטור א"ח וצריך להגיה... אבל מי יתן רשות ויכולת למחוק אם לא מספרים מדוייקים ולכן יראתי לשלוח בו יד".¹²⁴ על פי זאת אנו מבינים את פשר דבריו על הגהת רש"ל רבו:

אמנם לא ידענו אם מורי הנז' מצא כן בספרים מדוייקים של פירוש רש"י, ואם מצאו כן הנה מה טוב ומה נעים וכזה אין שום קושיה על פירוש רש"י כמו שהקשה ב"ן לב, אבל מסתפינא דהגיה מסכרת (רבו) [עצמו], ויהיה מה שיהיה עם הגהתו מיושב שפיר רש"י.¹²⁵

ובדומה לזה כתב במקום אחר:¹²⁶

וצ"ע כי קשה ג"כ בעיני למחוק פי' רש"י שלפנינו ולהגיה... כמו שהגיה מוהר"ש לוריא, דדילמא טעות הוא בפי' רש"י דרי"ף, אם לא שנאמר שהרב מוהר"ש לוריא מצא כן בפרש"י כתיבת יד מדוייק.

לאור האמור, מובנים מאליהם דברי ר' דוד בכמה מקומות נגד ההגהות שאין להן אישור ממקור אחר, כגון: "אבל למחוק הספרים מי ישמע לנו", או: "בהיות שלא מצאתי בשום ספר של קלף גירסא אחרת שנהיה נוכל לומר בהסוגיא דרך אחר".¹²⁷ אבל למרות דבריו אלה, מצאנו שר' דוד הרשה לעצמו להגיה פעמים רבות ללא אישור ממקור אחר. במקום אחד הוא מרמז על הסיבה לכך: "ולכן נר' דטעות מפורסם נפל בתו' וצריך להגיהם על דרך האמת כדכתיבנא".¹²⁸ רוצה לומר, במקום שהטעות ברורה ומפורסמת, אין מניעה מלהגיה. משום כך אנו מוצאים שיש שהוא מסתמך על הגהות של חכמים אחרים, בבחינת חזי לאיצטרופי ולהוכיח כי אכן זו טעות גלויה, כגון: "כן נראה לי להגיה וגם שמעתי מחכם אחד שמצא מוגה כן בגמרא אחד של קלף מכתבת יד", או: "וגם באשירי צריך להגיה וכן מצאתי מוגה באשרי של חכם גדול שהגיהו כן".¹²⁹ לשלמות העניין יש לדעת כי מצאנו בספר כמה כללים הקרובים לנושא ההגהות, או לחקר נוסח התלמוד. מכיוון שעדיין לא נכתב דבר על ספר זה, אמרתי כי כדאי לציין לכמה עניינים כאלו בקצרה. הרי כלל אחד:

124 עמ' יח, רש"י ד"ה ואשכחיה; עמ' מד, תד"ה אית; עמ' סה, ד"ה א"ל.

125 עמ' קנו, רש"י ד"ה הא. אמנם סיוס דבריו "יהיה מה שיהיה" וכו', אינו מוכן. הרי הוא מתנגד להגהות ללא אישור ממקור אחר, גם אם ניישב בכך את לשון רש"י.

126 עמ' רלט, רש"י ד"ה עד. וראה גם עמ' קלו, רש"י ד"ה יוצא.

127 עמ' קסב, ד"ה ואמרי לה; עמ' קעט, ד"ה אי.

128 עמ' קפט, ד"ה ואין.

129 עמ' רמה בגמ': עמ' רכא. תד"ה ואת.

אי לאו דמסתפינא אמינא דטעות נפל בדפוס... אמנם בגמרא אחד של קלף מצאתי כמו בספרים שלפנינו, ומה אעשה אם באולי הטעות יצא מהספר הראשון (עמ' קעא).

הרי לנו שאין לסמוך באופן מוחלט על נוסח כתבי היד. אם אין הסברה מסכמת עם הנוסח הנמצא בהם, אפשר לתלות שיש בכתב היד טעות, שהשתלשלה מכתב יד אחד לחברו. כלל שני כתב בהתייחסו לתוספות [ה ע"א, ד"ה אי הכי] שכתבו: "ושוב מחקו רש"י", ועל כך הוא מעיר:

בחידושי הרשב"א אינו מביא שמחקו רש"י, אבל התוספות חכמי הצרפתים ראו בעיניהם שמחקו רש"י (עמ' יג).

פעמים רבות העיר על התהוות נוסח התלמוד שלפנינו. יש שכתב כי הנוסח הוגה על יסוד פירוש רש"י,¹³⁰ או שהוגה על יסוד דברי התוס',¹³¹ או שזו הגהה בעלמא.¹³² או שנוסח התלמוד מורכב משתי גירסאות.¹³³ ובדומה לכך העיר על נוסח רש"י:

ובודאי מהדורא קמא ומהדורא בתרא נתערבו והוגהו בפירוש רש"י... פירוש רש"י שלפנינו הוא משני מהדורות.¹³⁴

כן מצאנו בו כללים בדברי רש"י ובדברי התוספות, שנעלמו מעיני העוסקים בכך, מחמת נדירותו של הספר.¹³⁵

130 עמ' עט, תד"ה ממי: "ומה שכתבו בספרים שלפנינו תרמו משלהן תיבת משלהן אינו במשנה ומפירוש רש"י הוגה בגמ'". וכן כתב בריש עמ' צה; עמ' ק, גמ' דברי ר'; קנח, ד"ה הכא; קסג, ד"ה פעם אחרת; רלו ד"ה הניחא; רלח, ד"ה ותן; רמד, ד"ה והדיעני.

131 "מתוך פירוש ר"ת הוגה בגמ'" (רמב, גמ' אמר רב נחמן).

132 "ומאי דכתוב בספרים שלפנינו כגון עמוני ומואבי הגהה בעלמא שהוגה בגמרא" (רלד, ד"ה חייב).

133 עמ' רח, ד"ה ואי אמרת: "וספרים שלפנינו נדפסו על פי שתי הגירסאות".

134 עמ' רלז, רש"י ד"ה ואם.

135 "ובודאי לא היה בספרי הרשב"א ז"ל הנוסחא של פירוש רש"י שלפנינו" (קס, רש"י ד"ה נמצא).

"רש"י היה גורס בספרים שלו מי שאחז ברישא ואח"כ פרק האומר התקבל ולא ס"ל כתוס' דגרסי פרק התקבל ברישא ואחר כך מי שאחז" (רו, רש"י ד"ה הא). "נראה לי דוחק שלא יאמר הרא"ש והתוספות דבר אחד... גם כן דוחק לומר שהרא"ש לא מצא לשון ר"ת כמו שמצאוהו בעלי התוס' (סוף עמ' סג). "התוספות בפירקין לא ראו ההיא דפירש"י בפרק ראשית הגז" (קמד, רש"י סד"ה טבל). "זה הדבור סיימו התוס' על מתני' ובכאן היה כתוב מתני' [כצ"ל, לא כהגהת המו"ל] והשתא לא קשיא אמאי איחרו התוס' האי וא"ת וכו' להקשות בכאן ולא לעיל במתניתין, משום דכאן היתה מתני' רשומה וסיומה" (רכד, תד"ה מפני). "צ"ע לכוון התוס' כי ידוע כי רבינו אלחנן היה בנו של ר"י ובודאי מאביו ר"י ינק ושמע עיקר לימודו" (רכט, תד"ה שר"א). "אולי התוס' שלפנינו הם תר' ר"י והתוס' דפרק ד' זה' הם תוס' תו"ך, או דילמא התוס' שלפנינו הם תוס' הרא"ש" (קנד, ד"ה אבל). אבל במקומות אחרים כתב שהם תוס' תו"ך, כגון: "מה שכתב הרשב"א בשם התוספות [הוא תוספות] שנ"ץ, והתוספות שלפנינו הם תוספות [תו"ק] [תו"ך]" (קעז, תד"ה אין). וכן: "ובודאי התוספות שלפנינו הם תוספות תו"ך" (רד, תד"ה רבי). וראה עוד עמ' קכט, תוס' סד"ה הודאת.

(ד) ר' שמואל אליעזר איידלס (מהרש"א)

שנת לידתו ומקום הולדתו של מהרש"א, אינם ידועים בבירור.¹³⁶ חותנתו הגבירה איידל, שעל שמה הוא מכונה איידלס, תמכה בו ובישיבתו במשך עשרים שנה, משנת שמ"ה ועד שס"ה. בשנת שע"ד היה המהרש"א רב בלובלין. בשנת שפ"ה היה רב באוסטרהא. נפטר בה' בכסלו שצ"ב (1631).¹³⁷

מהרש"א כתב חידושים לתלמוד, הן חידושים בהלכה והן חידושים באגדה. מטרתו העיקרית של מהרש"א בחידושו, היא לפרש את התלמוד, רש"י ותוספות, על פי עומק הפשט. ברור שעקב הסבריו יש שנמצא בדבריו הגהות, אולם הן אינן הנושא המרכזי של ספרו. דומה שמשום כך אין הגהותיו עוסקות בפירושי מלים ולא במראי מקומות, אם כי יש מקרים שהוא מתעכב אף על כגון אלו.¹³⁸ הפניותיו נעשות, בעיקרו של דבר, רק כדי לסייע בהבנה. לאמור, הוא יכול להפנות לרש"י במקום אחר, כיוון שרש"י הסביר שם בפירוט רב יותר מאשר כאן. לעתים, אכן יעתיק מעט מדברי רש"י באותו מקום, כדי להסביר את העניין. וכן יעשה בדברי התוספות. משום כך הוא יכול לציין, או אף להביא מעט, מתוספות במקומות אחרים, או מהרא"ש ומהמרדכי. את דעתו על ההגהות כתב בהקדמתו לחידושי אגדות:

ואגב גרדא ראיתי עוד להזכיר בדבר הנוגע גם בהלכות, שיש מחכמי הדור שנראה להם להגיה מתוך קושיא ודקדוק מה להגיה בגפ"ת ולשבש נוסחאות הישנות לפי דעתו, ובעל המדפיס הרואה הגהה זו חושב בלבו כי היא אמיתית ומביאה בתוך הדפוס בגמרות הנדפסות מחדש, ולפעמים המעיין היטב בהגהות אלו ימצא בהם טעות גמור ושיבוש, כאשר ידוע לי באמת בכמה מסכתות כי בדפוסים חדשים נמצאו כמה הגהות בגפ"ת בחוסר ובגרעון שאין להם עיקר ושורש אבל הם טעות גמור למעיין בהם כל הצורך, ונוסחאות הישנות הם בלי הגהה, ויש לכל הירא וחרד על דבר ה' להתעורר בזה, ופן ישתו התלמידים הבאים ממי התלמוד את מים המאררים האלה, ויש לנו למחות ולגעות בבעל המדפיס שלא ישגיח בשום הגהה שאינה פשוטה וברורה לכל, וגם אם יהיה נראה לו הגהה ברורה, יניח הנוסחא הישנה במקומה, ויעמיד הגהה מן הצד בגליון.

136 יש אומרים שנולד בפרוץ בשנת שט"ו (1555), ויש אומרים שנולד בקראקא בשנת שכ"ה (1565).

137 ראה: הורודצקי (לעיל הערה 4), עמ' 73-75, ובציוניו. ר' ראובן מרגליות כתב חיבור מיוחד על מהרש"א: תולדות אדם והוא תולדות מהרש"א, למברג, תרע"ב. בחיבור זה נמצאים פרטים מרובים עליו.

138 אמנם מצאנו בהגהותיו כי יביא את פירושו של הערוך, כגון ביצה טו סע"ב. אולם בדרך כלל יביא מדברי הערוך כאשר יש לכך חשיבות לא רק לפירוש מלה בודדת, אלא לפירוש כל העניין, כפי שאפשר לראות באותו מקום בביצה. המקומות שבהם הביא את הערוך, נרשמו במבואו של רח"י קאהוט לערוך השלם, עמ' XXXV, אות נג. וראה גם שבת, ר"פ כירה, שם עמד על משמעות המלה "קש", ובהבדל שבין רש"י והתוס' בפרשנותה. על הפניותיו ראה גיטין כא סע"ב, שציין שכל העניין נמצא בקידושין.

ואכן מצאנו בחידושינו שהוא מיישב את הנוסח הישן, וכותב שאין צורך לתקנו.¹³⁹ וכן מצאנוהו שטען כנגד הגהות מהרש"ל: "מהרש"ל הגיה כאן בתוס' ללא צורך".¹⁴⁰ אף במקום שמהרש"ל הסתמך על מקורות מדויקים, לא תמיד קיבל מהרש"א את הגהותו.¹⁴¹ הוא מציין כי יש דפוסים שהגיהו בהשפעת מהרש"ל, ואין צורך בדבר.¹⁴² ואכן פעמים רבות יצא כנגד הדפוסים החדשים שהגיהו ללא צורך.¹⁴³ ברם, כאמור, אף מהרש"א עצמו מגיה. יש שהוא מסתמך על ספרים כתובים על קלף,¹⁴⁴ או על ספרים מדויקים, או על ספרים מוגהים,¹⁴⁵ אבל פעמים רבות הגיה מדעתו ובלא להביא ראיה ממקור אחר, והמעייין ימצא מקומות כאלו בנקל. כדאי לציין לשבת יז ע"א, שם הגיה את דברי התוס', ואחר כן כתב: "ומהרש"ל דחק לקיים דברי התוס' שלפנינו". היינו, לעתים הוא מודה שעדיף להגיה ובלבד שלא ליישב את דבריהם בדוחק.

אמנם יש מסכתות שמהרש"א לא כתב עליהן חידושים, אלא רק הגהות ותיקוני טעויות. כך כתב בראש מסכת נדרים: "במסכת זו לא ירדתי רק להגיה הטעויות מפני שהן רבות בג' הפירושים ויותר בדברי התוספות, וע"כ מנעתי ידי מלחדש בה שום דבר חוץ מתקון הטעויות כפי ע"ד" [=עניות דעתין]. גם במסכת בכורות מצאנו הגהות רבות מאוד של מהרש"א, אלא ששם יש גם מעט חידושים. וכעין זאת מצאנו גם במסכת מנחות מדף כז עד דף מד.

עם זאת, יש מסכתות שמהרש"א לא כתב עליהן חידושים ולא הגהות. זו מסכת נזיר, ומסכתות מסוימות מסדר קדשים.¹⁴⁶ אפשר שהסיבה לאי כתיבת החידושים על מסכתות אלו היא משום שאלו היו מסכתות שלא נלמדו בישיבה.¹⁴⁷ הרי מהרש"א עצמו מספר לנו על חלק מפרק מסוים שלא כתב עליו חידושים, כיוון שלא למדו יחד עם בני ישיבתו:

139 כגון חולין כח ע"ב: "ואין צורך להגיה כי כל הנוסחות הישנות שבתוס' ישרות".

140 שבת ב ע"א, ג ע"ב.

141 בשבת דף י ע"ב, כתב מהרש"א: "כתב מהרש"ל בתוספות מדויקים אינו... והנראה לקיים כל נוסחות התוס' שלפנינו".

142 בשבת דף נ ע"א: "וכ"ה בכל ספרים ישנים בגמ'... ובספרים חדשים הגיהו ע"פ מהרש"ל ואין צורך".

143 ברכות דף מה ע"א: "כן הוא בתוס' בכל ספרים ישנים וחדשים מקרוב באו שהגיהו". או בקידושין טו ע"ב: "אבל חדשים מקרוב באו בכל דפוס לובלין ובדפוס קראקא הרכיבו שתי הגירסאות... והוא טעות גמור". ועוד מקומות בכגון אלו. וראה: מרגליות (לעיל הערה 137), פרק יג, עמ' ע-עג. אבל יש לבדוק אחר ציוניו, מפני שיש בהם שיבושים.

144 סוכה ט ע"ב: "ושוב בא לידי פירש"י ישן כתוב על קלף".

145 כגון בשבת לט ע"א, מב ע"א, הזכיר ספרים מדויקים, ואילו בשבת מט ע"א הזכיר ספרים מוגהים. בברכות דף ד ע"א כתב: "כך מצאתי מוגה". מן הראוי להוסיף, כי בין הספרים המוגהים שהיו לפניו הוא מזכיר גם את הגהותיו של אביו, כגון סוכה יא ע"א: "וראיתי בגמ' מאבא מורי ז"ל שהגיה בכאן". ונראה כי הזכירו שנית בדף לח ע"א בד"ה באמת, ושלישית בדף נ ע"א ד"ה חזקיה, וכן במסכת ביב דף קח ע"א, תד"ה ואחין.

146 מסדר קדשים כתב מהרש"א על מנחות, חולין ובכורות. שאר חידושינו שנדפסו הם על ברכות, על המסכתות בסדר מועד, נשים (פרט לנזיר), גזיקין, ועל מסכת נידה.

147 על המסכתות שנלמדו בישיבה אצל מהרש"ל ומהר"ם, ראה לעיל הערה 88, ולקמן הערה 157.

"מכאן עד סוף הפרק לא ראיתי להעלות על ספר חידושי הלכות מפני שלא למדתי אז בישיבה בהיותי ביריד בלובלין".¹⁴⁸ מכאן למדנו עד כמה חשוב בעיניו הלימוד בישיבה כדיבוק חברים וחכמים, שבלעדיו לא כתב חידושים.¹⁴⁹ ואכן מצאנו אישור לכך בדבריו במקום אחר:¹⁵⁰ "הוא מבואר שמדרך לימוד תורתנו מתוך עומק עניינים לא יבוא האדם על בוריה של תורה ועל אמיתתה רק ע"י פלפול וחידוד עם חבירים".¹⁵¹

הגהות רש"א נדפסו בגליון דף התלמוד, בתלמוד שנדפס בלובלין שע"ז–שצ"ט, ולאחר זאת בתלמוד שנדפס בפרנקפורט דאודר, תנ"ז–תנ"ט.¹⁵² מני אז הן קנו את מקומן,¹⁵³ והן הפכו להיות חלק, כמעט בלתי נפרד, מגליונו של דף התלמוד.¹⁵⁴ יתר על כן, יש מקומות שגוף התלמוד הוגה ע"י המדפיסים לפי דברי מהרש"א, ואילו את הנוסח הישן הם השמיטו, ובכך עברו המדפיסים על דברי מהרש"א עצמו שיצא נגד מחיקת הנוסח הישן, וכפי שהבאנו את דבריו לעיל.¹⁵⁵

(ה) ר' מאיר מלובלין (מהר"ם)

מהר"ם נולד בלובלין בשנת שי"ח (1558). שימש כראש ישיבה בלובלין בשנים שמ"ב–שמ"ז. משם עבר לקראקא, ולאחר כמה שנים עבר ללוב. שם עמד בראש ישיבה גדולה במשך כעשרים שנה. בשנת שע"ג חזר שוב ללובלין, ושימש בה ברבנות עד י' באייר, שנת

- 148 שבת ספ"ז. וכן כתב בסנהדרין ספ"ו.
- 149 וכן מסופר על רא"ז מלצר, שאותם דפים שלא אמר עליהם את השיעור בישיבה, חסרתם מורגש בספר אבן האזל. ראה: ידעאל מלצר, בדרך עץ החיים, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 172.
- 150 מכות י ע"א, ד"ה כל אוהב ללמוד בהמון.
- 151 אמנם היו מגדולי ישראל שהעדיפו את הלימוד ביחידות, ראה לדוגמה בספר קצות החושן, מהר" אורייתא, ירושלים, תשמ"ח, מבוא, עמ' טו, הערה 2, ושם גם הפניות לספרים נוספים. אכן עניין זה הוא נושא לעצמו, ואין להאריך בזה כאן.
- 152 רבינוב"ץ, מאמר, עמ' צא, ועמ' צח.
- 153 יש מקרים שהמדפיסים טעו במיקום הגהתו בגליון. כגון בבא בתרא פח ע"ב, רשב"ם ד"ה לא ימוד בגסה, הוסיפו עפ"י הגהתו: "א"נ משום שמודד לו בריוח" וכו'. אבל מקומה של הגהתו הלאה, סד"ה לא ימוד בדקה, וכן כתב בהגהות הב"ח. וכבר העיר על כך ר' מרדכי ליב קצנלנבוגן, פירוש רשב"ם הקצר לפרק חזקת הבתים, ירושלים, תשמ"ה, עמ' קכט, הערה 12.
- 154 כידוע, אף הלימוד והעיון בחידושי מהרש"א, הפכו להיות חלק בלתי נפרד מלימוד דף התלמוד, וכבר כמה מגדולי ישראל כתבו על כך. ראה: מרגליות (לעיל הערה 137), עמ' פו–פו. וכן כתב בזה ר' יצחק מאיער בראש ספרו מהרש"א הארוך על מסכת חולין, ניו יורק, תשכ"ד. וכן חזר על כך במהרש"א הארוך על מסכתות אחרות. ואין להאריך בזה כאן.
- 155 ר"ר מרגליות (לעיל הערה 137), עמ' עג, הערה ט, ושם לדוגמה את גיטין פג ע"ב, תד"ה אמר רבא; את הגהות הרש"ש בשבת סח רע"א, ועוד. וראה מה שכתבו בדפוס וילנא במסכת יבמות דף קכ ע"ב, עפ"י נ"י. אציין בזה גם לדברי ר"ב רנשבורג בספרו הורה גבר על הוריות ספ"א, ד"ה הוא כתיב: "וכן היו כל נוסחות הישינות כמו העיד מהרש"א, ומהרש"א ז"ל הגיה... ועל פי הגהתו הזאת נדפסו עתה כל ספרי הש"ס בזמנינו, וכבר בררתי בסמוך בהוכחות וראיות ברורות יתנו עדיין ויצדקו לקיים נוסחא הישינה". וראה עוד בדבריו לעיל שם שחזר כמה פעמים על כך.

שע"ו (1616), הוא מועד פטירתו.¹⁵⁶ חלק מתשובותיו יצאו לאור ע"י בניו בשם: מנהיר עיני חכמים. אף חידושויו על הש"ס נתפרסמו לאחר פטירתו, ונקראו בשם: מאיר עיני חכמים.¹⁵⁷

דרכו בחידושויו דומה לדרכו של מהרש"א. יש בהם הסברים ודיונים בדברי התלמוד, רש"י והתוספות. יש בהם גם הגהות לדברי התלמוד ומפרשיו. אף הגהותיו דומות להגהות מהרש"א. לאמור, אין הן משמשות כנושא המרכזי של חידושויו, אלא הוא מגיה כאשר הדבר חשוב להבנת העניין. אין בהגהותיו לא מראי מקומות ולא הסבר של מלים הקשות להבנה. יכול להיות שנמצא בדבריו ציון או מראה מקום מסוים, אבל הוא נועד רק לצורך הרחבת העניין או לצורך הבנתו, ולא כמראה מקום בלבד.

אולם, דומה בעיני שבכל זאת אין הגהותיו דומות לגמרי להגהות מהרש"א. הוא ממעט להזכיר בהן ספרים כתובים על קלף,¹⁵⁸ או ספרים ישנים, או ספרים מדויקים, או מוגהים. כאשר הזכיר נוסח אחר, בדרך כלל כוונתו היא כי נוסח מעין זה נמצא ברי"ף או ברא"ש, או בשאר ראשונים. מהר"ם ראה את הגהות רש"ל, והוא הזכירן בשמו, או בצורה סתמית "ויש מגיהים" וכד',¹⁵⁹ ולעתים אף דן בהגהותיו. אמנם מצוי יותר כי בצורה הסתמית "ויש מגיהים" כוונתו למהרש"א, שבדבריו דן, ולעתים בחריפות רבה.¹⁶⁰

156 ראה: הורודצקי (לעיל הערה 4), עמ' 68–72 ובציטונו.

157 לפנינו נמצאים חידושויו על: שבת, עירובין, פסחים, סוכה, ביצה, יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, מכות, ע"ז, חולין ונידה. בשער הספר נאמר: "ולא הניח דבר גדול ודבר קטן ובא על כל מה שהיה נעלם ונסתר בסוגיות ושיטות המסכתות הנהוגים ללמוד בדור הזה". אם נשווה את רשימת המסכתות כאן, עם המסכתות אצל מהרש"ל ומהרש"א, לעיל הערה 88 והערה 147, נראה שאין זהות בין הרשימות. בהקדמה שכתב בנו לספר החידושים (נדפסה בדפוס ראשון, ויניציאה, שע"ט, והושמטה בדפוסים מאוחרים), הוא אומר: "ביאור על התורה שבעל פה בתוספות ובגמרא, דבר דבור על אופניו כמעט בכל ששה סדרה, כנהוג ללמוד בזמנינו בתדירה, ומעול העבודה האמורה, כמו שנאמר שעליו היה כלנה... קרה המקרה, שהשמיט עבור זה קצת מקומות אם יגזור ה' חיי בגיזרה אמלא החרבה והחסרה". בזה יוסבר מדוע חסרות מסכתות מסוימות, שהדין נותן שהן היו נלמדות בישיבה. וראה עוד לעיל הערה 88.

158 בחולין יג ע"א, סוף ד"ה ותיבעי כתב: "בספר חכמת שלמה מוחק כל זה... אבל ל"ג דא"צ למחוק... ואע"ג שהוא כתב שבספרים אחרים אינו, אמת הוא שראיתי בתוס' כתיבת יד שאינו, אבל ראיתי עוד תוס' אחרים כתובים על קלף שישנו שם ומאריך שם ע"ז". היינו, הוא הביא ראיה מתוס' על קלף רק כנגד עדות רש"ל שכתב כי ב"ספרים אחרים אינו". וכן שם ע"ב, סד"ה אבל מאומות: "וכן ראיתי קצת כתוב בגליון תוס' כתובים על קלף". הוא הביא את דברי הגליון כדי להראות כי הסברו בדברי התוס' אכן נכון, אבל לא השתמש בנוסח דברי התוס' עצמם.

159 כגון בשבת מו ע"ב: "בספרים הוגה כאן... אבל טעות הוא בידם".

160 שבת נח ע"ב, מהר"ם על תד"ה מתיב רבא: "ואע"ג שדברים פשוטים הם לכל מי שיש לו עיון בתוס' מ"מ כתבתי זאת מחמת שראיתי הפירושים הנדפסים חדשים מקרוב באו וראיתי שפירשו דברי התוס' ורש"י בדרך זר ורחוק ובדרך שאינו נכון ע"כ כתבתי זאת שלא יטעו אחרים". וכן שם על תד"ה אלא אמר רבא: "גם בכאן כתב אותו מפרש בדברי התוס' דברים שאינם נכתיבים". וראה עוד בדברי מהר"ם, שם דף פד ע"א, תד"ה מפץ; שם ע"ב, תד"ה מה פכים; שם, תד"ה ד' על ד', בסוף דבריו. ועוד בכגון אלו.

נמצא, כי הגהות מהר"ם מיוסדות ברובן הגדול על סברתו בלבד, ואין הוא מביא להן סיוע מכתבי יד או ספרים ישנים, אלא רק מדברי הראשונים ומנוסחתם. הגהות מהר"ם חדרו אל דפוסי התלמוד עוד טרם שנדפסו בחידושינו. בתלמוד הנדפס בקראקא, שנת שס"ב-שס"ה, נאמר בשער הספר: "ועם כמה מעלות טובות, המעלה האחת הוא שהוגה מספרי תלמוד מכתיבת ידי גדולי הדור אשר בררו וליבנו וצירפו וסיקלו המסילה מכל טעיות שנמצאו בדפוסים הראשונים".¹⁶¹ והנה הוכיח רנ"ר, כי במסכת סוכה ובמסכת בבא בתרא יש תיקונים שהם על פי הגהותיו של מהר"ם. נראה שמהר"ם שלח את הגהותיו אל המדפיסים, עוד בטרם נדפסו בפני עצמן.¹⁶² הודעה מפורשת על תלמוד נדפס לפי הגהותיו של מהר"ם, אנו מוצאים בתלמוד דפוס פרנקפורט דאודר, שנת תנ"ז-תנ"ט. בשער נאמר כי הספר הוגה על פי רש"ל, מהרש"א ומהר"ם. כלומר, הם תיקנו את דברי התלמוד ומפרשיו בהתאם להגהותיהם של החכמים הללו. אמנם אם הנוסחה הישנה היתה יכולה להתקיים בלי הגהה, הם השאירו את הנוסחה הישנה, אבל בראש המסכת הדפיסו חילופי גירסאות של רש"ל, מהרש"א ומהר"ם.¹⁶³ מכאן ואילך הודפסו רוב מהדורות התלמוד על פי ההגהות של שלושת החכמים הללו.¹⁶⁴ ניתן לומר בפה מלא כי תרומתם של רש"ל, מהרש"א ומהר"ם בהגהת נוסח התלמוד ובתיקונו, היא שהשפיעה יותר מזו של כל חכם אחר על נוסח דפוס התלמוד במשך הדורות.

(ו) ר' מנוח הענדל

תולדותיו של ר' מנוח לוטות בערפל. אין אנו יודעים במדויק היכן פעל. אין אנו יודעים את שנת פטירתו ולא את מקום פטירתו, משום שמצבה אחת נמצאת בווינה ואחת בלבוב, והתאריכים שונים בשתייהן. ידוע שכתב חיבורים רבים, ואחד מהם הנקרא חכמת מנוח, הכולל את הגהותיו לתלמוד, נדפס ע"י בנו בפראג, כנראה בשנת שע"ב.¹⁶⁵

161 עפ"י צילום השער של מסכת חגיגה שנדפס ע"י ה"ר, תלמוד, עמ' 377.

162 רבינוביץ, מאמר, עמ' פ והערה 1.

163 רבינוביץ, מאמר, עמ' צח.

164 נצטט כאן מדברי ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ, בהסכמתו על הש"ס דפוס ויין, תק"ץ, ריש מסכת ברכות: "אמנם נפל הספר [היינו התלמוד] בידי מעתיקים שונים, וזאת היתה הסבה להיות מחולקים בגרסאות בדורות האחרונים, כי לא ידעו איזו גרסאות אשר המה אמיתים ונכונים, ואיזו אשר באו בשגיאת המעתיקים וראוים להיות במחיקה נידונים, וגלל כן קמו ואשרו חיל בכל דור ודור חכמי הזמן הגאונים, לבאר ולתקן ולעשות למלאכת השמים כותנים, לידע ולהודיע איזו דרך ישכון אור איזו נוסחא לקרב ואיזו לרחק, החסרון למלאות והיתרון למחוק, כמו שעשו הגאונים מהרש"ל ומהרש"א ומהר"ם, ומהם ראו וכן עשו שארי חכמי הדור הבאים אחריהם, עשו גם המה תקנים והגהות וגדרו פרצה שהניחו להם אבותיהם".

165 על תולדותיו וחיבוריו ראה במאמרו של יצחק לוי, 'רבי מנוח הענדל בר' שמריה בעל מנוח הלבבות', בספר יובל לכבוד ר' יוסף דב הלוי סלוביץ, ירושלים, תשמ"ד, עמ' תתקסא ואילך (מאמר זה נדפס גם בספרו של לוי, דמויות ואירועים היסטוריים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 11-27. אני ציינתי כאן רק לדפי המאמר). על חכמת מנוח ראה שם, עמ' תתקע-תתקעא. וראה גם: ר' אביגדור ברגר, 'תשובות רבי מנוח' וכו', ספר הזכרון למן הגרי"ב דולטי זצ"ל, ירושלים, תשמ"ו, עמ' שלא-שלג.

דרכו של ר' מנוח היתה לכתוב את הערותיו בשולי הספרים שבהם למד,¹⁶⁶ וכן נהג גם בהערותיו על התלמוד. בשער חכמת מנוח נאמר:

ספר חכמת מנוח, הועתק מהגהת שיטת סידרי¹⁶⁷ של האשל הגדול הלא הוא הגאון ריש מתיבתא ונר ישראל כמהר"ר מנוח המכונה הענדל ז"ל אשר ירד וצלל במים אדירים הוא ים התלמוד ובכל מסכת אשר למד בישיבתו עם חברים ותלמידים המקשיבי לקולו ירד עד עמקי תהו לעומק של הלכה, ועלה עד לרקיע ברוב פלפלו (!) וחריפותו ובקיאותו לא הניח דבר קטן או דבר גדול שלא העלה בשכלו הזך... ולרוב תועלתם נדפסו בכרך קטן כדי שכל אחד יוכל לשאת אותו בחיקו ובאפונדתו.

דברים אלה מזכירים את אשר נכתב על הספר חכמת שלמה לרש"ל.¹⁶⁸ ואכן מהקדמת ר' משה, בנו של ר' מנוח, לספר זה, אנו רואים כי הוא ראה בספר זה המשך של ספר חכמת שלמה. אלו דבריו:

אשר ירד וצלול א"א הגאון ז"ל בעומקי של תורה אשר ממנו יש רגלים לדבר, והוא הגמרא ותוספות ורש"י, וחדש בו חדשים רבים גם ישנים וחברם סביב הששה סדרים שלו ועל סביבותיו שב רוח חכמתו המרחפת על מי הצפונות והסתימות¹⁶⁹ ויסקלהו מכל הטעיות אשר הותיר לנו שריד טעיות רבים ה"ה המופלא... כמהר"ר שלמה ז"ל אשר חבר הספר חכמת שלמה, והנה אע"פ שהגאון הזה לא הניח דבר קטן או דבר גדול ובודאי לא בחפזון יצא להלחם במלחמתה של תורה כי אם במתון מתון, מ"מ מצאנו טעיות רבים בששה סדרים אשר לפנינו, ובודאי בששה סדרים שלו הכל מוגה רק טעות סופר הוא ואין שגג(ת)[ה] יוצא לפני השליט, ובפרט בששה סדרים אשר נדפסו בק"ק קראקא, הם נדפסו אחר חכמת שלמה ובו יותר טעיות מקדמונים, והנה כל זה ראה א"א הגאון ז"ל והוגה בששה סדרים שלו כל טעיות אשר כמעט אחד מאלף לא יחסר לקיים זה הפסוק אל תשכן באהליך עולה, וגם קצת קושיות ותירוצים על הגמרא ועל האגדות, וברש"י לא יחסר... וכן בתוספות לא יחסר כל... עד אשר העמיד ההלכה על בוריה... ועוד הוסיף ענין אחד שהוא תועלת גדול, כגון היכא שכתב בגמרא וברש"י ובתוספות כמו שאמרו חז"ל ולא נרשם באיזה מסכ' או בפרק או בדף, לכן נקרא זה הספר חכמת מנוח, אשר בו הראה חכמתו כאשר עיניכם תחזינה, וגם כל אש[ר] יקר[א] בו ימצא מנוח, ואף

166 לוי שם, עמ' תתקסט. עתה נדפס ספר ביאורי הב"ח לפרדס רמונים, מכון מנחת ישראל [חסר שם מהדיר], ירושלים, תשנ"ט, ובמבוא עמ' 12 צויין כי הגיה מספר ספרים, וביניהם את פרדס רמונים.

167 מלשון זה משמע כי ההגהות היו כתובות בגליון התלמוד, ואכן יש הגהות הפותחות בלשון: נ"ב (=נכתב בצדו). ברם יש אחרות שאינן פותחות בביטוי זה. איני יודע אם חסרון הביטוי נ"ב מלמד כי הן לא היו כתובות בגליון, ובניגוד לנאמר כאן, או שמא אין לדייק עד כדי כך.

168 ראה לעיל, סעיף ו, אות (ב), מספר 1, עמ' 312.

169 ראה לעיל הערה 69.

מאחר שהכל בספר זה ציונים ומראה מקום וטעיות והר"ת והסימנים והדפים הוא כן כמו בחכמת שלמה גם זה לעמת זה, לכן אינו מן הצור'ן] להאריך בכאן ולהראות הדרך אשר ילכו בה כי כבר נגלה בפירוש חכמת שלמה בהקדמה, ע"ש. עוד אמרתי להודיעך אתה המעיין אם באולי ח"ו תמצא איזה טעות בספר הזה השמר לך פן תפן אל און ותתלי בוקי סריקי מהטעות שהוא בהגאון הנ"ל חלילה וחס כי את פניו תשא בדבר הזה ותפן עלי או על המגיה או על המדפיסי' כי הוא בודאי לא יצא מתחת ידו דבר בלתי מתוקן...

תיאור ר' משה, הולם יפה מאוד את הספר חכמת מנוח.¹⁷⁰ יש עוד להוסיף על תיאורו, כי פעמים רבות הגיה ר' מנוח, כנראה מעצמו, כיוון שלא הביא כל סמך לדבריו. אמנם יש מקומות שבהם הביא ר' מנוח נוסחאות שונות בשם: ס"א, הן לדברי התלמוד והן לדברי רש"י ותוספות, אלא שקשה לדעת אם כוונתו לספר כתב יד או דפוס. תלמוד דפוס אמשטרדם, שנת תע"ד-תע"ז, הוגה על פי ר' מנוח, וכן הוגהו גם דברי רש"י והתוספות.¹⁷¹ בתלמוד דפוס וילנא הדפיסו את החיבור, בין מפרשי התלמוד, בסוף כל מסכת מתאימה.

(ז) ר' יוסף דלאקרוט

בתלמוד דפוס לובלין, שנת ת"ו, מסכת בבא קמא, כתוב על השער כך: "עוד שמנו נפשינו בכפינו כדי לזכות את הרבים לסקל המסילה ולהרים המכשלה ולתקן כל מה שעיותו המדפיסים הקודמים וחקרנו אחרי ספרים המוגהים מהגאונים האחרונים בתראי אשר מימיהם אנו שותים". מסכת זו נדפסה קונטרסים קונטרסים. בדף סג ע"א, שהוא תחילת קונטרס, כתב המגיה כך: "ואני בעניי הכינותי לפנות דרך ולהרים מכשול ע"פ שניים עדים ע"פ הספר חכמת שלמה וע"פ הש"ס של הגאון המופלג הרב הגדול כמהר"ר יוסף דלאקרוט זצ"ל אשר סיקלם מאוון ומדבריהם לא אטה ימין ושמאל וידעתי גם ידעתי כי לא אוכל מלט משא ממכשול הטעיות כי לא טוב אנכי מאבות העולם וה' הטוב יכפר בעד".¹⁷² ר' יוסף היה אב"ד בשעברשין. חיבר חידושי הלכות למסכת עירובין, לובלין, שס"ב. אביו היה ר' מתתיהו דלאקרוט, מחבר פירוש על שערי אורה, קראקא, ש"ס.¹⁷³

170 יש לציין, כי החיבור חכמת מנוח נדפס בשלמות רק בדפוס הראשון, הוא דפוס פראג. הוא הודפס שנית במהדורת התלמוד של דפוס וילנא, אולם הם לא הדפיסוהו בשלמותו. הם השמיטו בעיקר את תיקותיו, ואת מראי המקומות שציין בתלמוד, ברש"י ותוספות. כמו כן יש מהדורות של דפוס וילנא (על העובדה שיש מהדורות שונות בדפוס וילנא, ראה לקמן פרק שלושה עשר, הערה 63) שהשמיטו את כל דברי המחבר בכתובות טז ע"ב כיצד מרקדין לפני הכלה, משום שדבריו נראו בעיניהם כאינם מתאימים לגדול בישראל. רד"צ הילמן העירני כי לפי דברי ההקדמה לחכמת מנוח, בנו הדפיס את ההגהות. הילמן סבור, כי הבן לא העתיק בעצמו את ההגהות אלא מסר עבודה זו למעתיק. מעתיק זה העתיק גם הגהה זו, שאינה שייכת לר' מנוח, אלא היתה רשומה בגליון מסכת כתובות ע"י מאן דהו. לפיכך הרדצה לעמוד על היקף הגהותיו של ר' מנוח ועל טיבן, עליו לבדוק את הדפוס הראשון.

171 רבינוביץ, מאמר, עמ' קא.

172 עפ"י צילום השער ע"י הלר, תלמוד, עמ' 392; וע"י וינפלד, מבוא, עמ' צא. הלר, שם, גם הן במהדורה

(ח) ר' מרדכי יפה

ר' מרדכי נולד בפראג בשנת ר"צ (1530). בנעוריו למד בפולין בישיבות רש"ל ורמ"א. חזר לפראג ויסד שם ישיבה עד שנת ש"כ-שכ"א (1560-1561). שהה כעשר שנים באיטליה ולמד שם גם חכמות חיצוניות. חזר לפולין והיה רב בערים הורדנה, לובלין, קרמניץ, פראג, פוזן. נפטר בפוזן בג' אדר שני, שע"ב (1612). חיבר עשרה ספרים, ולכולם קרא בשם "לבוש", על יסוד הכתוב: ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות וחזר ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן והעיר שושן צהלה ושמחה (אסתר ח, טו).¹⁷⁴

בשנת תקמ"ג נדפס בנאווי דוואהר ספר אור עולם, הכולל חיבור על חכמת הטבע ודרושים.¹⁷⁵ מחברו הוא הרב יהודה ליב מרגליות.¹⁷⁶ בסוף הספר נדפס חיבור הנקרא מסורות חדשות.¹⁷⁷ חיבור זה מכיל את הגהות ר' מרדכי יפה בעל הלבוש לתלמוד. המדפיס הקדים לחיבור זה הקדמה, שבה הוא מביא גם את הקדמתו של ר' מרדכי יפה. אלה דבריו:

והגאון מוהר"ם יפה כתב בתחלת זה החבור וז"ל אתם בני דעו כי התורה עני' [ה] במקום זו ועשירה במקום אחר' והלבבות נתמעטו והשכחה מצוי', ופעמים ילמד אדם כאן ונעלם ממנו הפשט האמיתי אשר התוס' מפרשים זאת הסוגי' במסכת אחרת ויפרש שלא כהלכה, ופעמים יתקשה הרבה באיזה דבר, (ואולי) [ואילו] היה יודע אותן המקומות אשר הש"ס ורש"י ותוס' נושאים ונותנים בזו המימרא במסכת אחרת היו עוזרים לעצמם הרבה, ובעבור זה נתעוררתי להועיל לכם לציין בקצרה על סדר הדפין בש"ס בכל דף בפ"ע מראה מקומות אל אותן המקומות שמצאתי שהובא זאת העניין לראי' או לקושיא וכדומה. ואתם בני כאשר תשכילו ותדעו גודל תועלת זה החיבור אולי תחפצו שיה' [ניה] לבדכם ואין לזרים אתכם כדי להתנאות בו ולהראות בו חריפות בפני העולם ולא תגלו אותו לעולם, דעו כי רעתכם רבה אך תועילו בו לארץ ולדרים ע"כ. ונכדו הרב המובהק החכם מוהרי"ל מרגליות בעה"מ ס' קרבן ראשית וס' בית מדות וס' אור עולם הוסיף עליהם מראה מקומו'

זו. וראה גם: רבינוביץ, מאמר, עמ' צא-צב, והערה 1.

173 ראה: רבינוביץ שם; הורודצקי (לעיל הערה 4), עמ' 99, הערה 4; כלילת יופי לרח"נ דמביצר, קראקא, תרמ"ח, דף כז ע"ב, ובהערה א שם.

174 הורודצקי (לעיל הערה 4), עמ' 51-53, ובציונים שם.

175 על המהדורות של הספר יש רישומים שונים בקטלוגים. ראה: קהלת משה לא"ל פרידלאנד, עמ' 63, מס' 499, 500 ובציוניו; בית עקד ספרים לח"ד פרידברג, עמ' 51 מס' 1234; רמ"מ כשר, שרי האלף, ירושלים, תשל"ח, עמ' קמב, מספר 195. ואין כאן המקום להאריך בזה.

176 ראה עליו: יעקב בלידשטיין, 'הרב יהודה ליב מרגליות כבעל הלכה', *HUCA*, 44 (1973) עמ' יט-כה, ובציוניו שם.

177 כך כתב ר' זכריה ישעיהו הכהן יללעאש בספרו הנזכר (לקמן הערה 193). אבל לפי בית עקד ספרים, עמ' 631, מס' 2503, וכן ראיתי בטופס הנמצא בספרייה הלאומית בירושלים, נדפס הספר מסורות חדשות ללא שער, ובסופו נאמר כי הוא נדפס בנאווי דוואהר, שנת תקמ"ב.

מסורת חדשות א

וְלִמְדוֹתָיִם יִנְיֻלוּ דְרָשִׁימִים הַחֲרִיבִים כִּי
 מַלְאֲוֹת עֵשֶׂה הַגְּאֹן מוֹהַר מִיִּפְהוֹ לְוַאֲיוֹן וְתִיקָן חֲוִיִּים לַחֲוֹרֵב
 לַהֲדוּיֵעַ לְבַי אִדָּם מִרְאֵה מִקְוֹמוֹת חֲדָשִׁים מֵהַשֵּׁם וְחַלְמוֹד בְּבִלִי
 אֲשֶׁר לֹא קָדְמוֹהוּ שׁוֹם אִדָּם בּוֹהַ וְאַחֲרָיו לֹא הָם אִדָּם לַהֲוַעִיל בּוֹ לְבַי
 דִּוְרוֹ יִי כִי הַמִּרְאֵה מִקְוֹמוֹת אֲשֶׁר נִמְצְאוּ בְּשֵׁם שְׁלֹנוּ הַנִּקְרָאִים
 מִסּוֹרֵת הַשֵּׁם אֵין בְּהֵם לְבַד לְיוֹן הַמִּקְוֹמוֹת שְׁמִימָרָא וְעַלְמָה כְּמוֹכִי
 שֵׁם בְּחַיָּה מִסְכַּח אִי אֲבַל בּוֹהַ הַחֲבוֹר הַמִּלְאָה מִמְלֹא גַם הַמִּקְוֹמוֹת
 שִׁיגִיעַ מֵהֵם תּוֹעֵלֶת אֵל הַמַּעֲיִין הַחֲרִיף וְהַמְּפֹלְכַל בְּדֶרֶךְ נִכְלָאָה
 וְרִמְקָה כְּגֹן שְׁהַמּוֹסַכַּת אִו רֵשׁ הַבִּיחֹו זֶה לַעֲרִין אַחַר שֶׁהוּא זֶר
 וְרַחֲוֶק לְגַמְרִי מוֹהַ הַעֲרִין אִו מֵהַשֵּׁם מִקְשָׁה מוֹהַ הַמִּקְוֹם לַחַיָּה
 מִיִּין אַחַר בְּמַסְכַּח אַחֲרַת וְמִי שְׁלֹמֹד שֵׁם אֲוִלִי הוּא יוֹדַע כִּכְאֵן אֲבַל
 הַלְמוֹד כִּכְאֵן אִינוּ יוֹדַע שְׁהַשֵּׁם מִבִּיא זֶהוּ הַמִּימָרָא שֵׁם וְיִגִיעַ מוֹהַ
 תּוֹעֵלֶת רַב לַמַּעֲיִנִים מִכּוֹלְפִלִים פַּעַם יִזְכְּלוּ לַהֲוֹכִיחַ מִשֵּׁם מִגַּת אִו
 רֵשׁ אִו תּוֹם כִּי הַפֶּסֶט הוּא כֵךְ בְּגַמְ' שְׁאֵל כִּי מֵהִי מִקְשָׁה שֵׁם הַשֵּׁם
 אִו רֵשׁ אִו תּוֹם וְפַעַם יִמְלֹא מֵהַ שְׁתַּקְשָׁלוּ כִּכְאֵן שְׁהַתּוֹם שֵׁם מִרְגִישִׁים
 וְעַ' הַעִיּוֹן שֵׁם בְּמִכְרָשִׁים יִגִיעַ לוֹ לַפַּעֲנוּיִם תּוֹעֵלוֹת רַבּוֹת אֵין
 שִׁיעוֹר לְהֵם וְהַגְּאֹן מוֹהַר מִיִּפְהוֹ ז' לְכַחַב בְּתַחֲלַת זֶה הַחֲבוֹר וּ' ל'
 אַחַס בְּנִי דַעוּ כִי הַתּוֹרָה עֵנִי בְּמִקּוֹם וְעַשִׂירָה בְּמִקּוֹם אַחֲרִי
 וְהַלְבָבוֹת מִתַּמְעֵטוֹ וְהַשְׁכַּחַה מִלּוֹי וְכַפְעִמִים יִלְמַד אִדָּם כִּכְאֵן וְנַעֲלֹם
 מוֹמַעוּ הַפֶּסֶט הַאֲמַתִּי אֲשֶׁר הַתּוֹם מִכְרָשִׁים זֹאת הַסּוּגִי בְּמַסְכֵּי אַחֲרַת
 רִכְרַשׁ שְׁלֹא כְהַלְכָה וְלַפְעַמִּים יִתְקַשָּׁה הַרְבֵּה בְּחַיָּה דְבַר וְאֲוִלִי הִיָּה
 יִדַּע אֲוֹתָן הַמִּקְוֹמוֹת אֲשֶׁר הַשֵּׁם וְרֵשׁ וְתוֹם נוֹשָׂאִים וְנוֹתֵנִים בּוֹן
 וְהַמִּימָרָא בְּמַסְכַּת אַחֲרַת הִיּוּ עוֹזְרִים לַעֲלָמִס הַרְבֵּה וְנַעֲבוֹר זֶה
 בְּתַעֲוֹרְרַתִּי לַהֲוַעִיל לְבַס לְלִיין נְקָרָה עַל סְדֵרֵה־דְכִין בְּשֵׁם כִּכְלֵ דִק'
 גַּב' עִי מִרְאֵה מִקְוֹמוֹת אֵל אֲוֹתָן הַמִּקְוֹמוֹת שְׁחַלְחַתִּי שְׁהוֹבֵא זֹאת הַעֲרִין
 לְדַאי אִךְ לְקוֹשִׁיא וְכְדוּמָה וְאַחַס בְּנִי כִּאֲשֶׁר תִּשְׁכִּילוּ וְחַדַּעוּ גּוֹדֵל
 שְׁעֵלֶת זֶה הַחֲבוֹר אֲוִלִי תִחַבְּלוּ שִׁיָּה לְבַדְכֶם וְאֵין לוֹרִים אַחַסְכֶם בְּדִי
 לְהַתְנַחוֹת בּוֹ וְלַהֲרַחוֹת בּוֹ מִרִּיפוֹת בְּפִנֵי הָעוֹלָם וְלֹא תִגְלוּ אֲוֹתוֹ לַעֲוֹלָם
 דַּעוּ כִי רַעַמְכֶם רַבָּה הֵךְ תּוֹעִילוּ בּוֹ לְאַרְץ וְלִדְרִים ע' כ) וְכְדוּ הַרְבֵּה
 תְּמוֹנְבִתָּק הַאֲכַס הַשֵּׁלֶם מוֹהַר לְמִרְגִלוֹת בַּעַה מ' ס' קִרְבֵּן רֵאשִׁית
 וְס' בֵּית מִקְוֹת וְס' אֲוֹר עוֹלָם הוֹסִיף עֲלֵיהֶם מִרְאֵה מִקְוֹמוֹ אֲשֶׁר מִלְאָה
 תִּלְא וְח' פ' וְחִסּוֹמֵן בִּין ב' תִּלְאִי לְבַנָּה כְּנָה () לַהֲוַעִיל בּוֹ לַעֲלָמוֹ וְלִזְרַעוֹ
 אַחֲרָיו וְכַרְשִׁיו הַרְבֵּה בְּג' לְהַעֲתִיקָה הַחֲבוֹר הַזֶּה :

מסכת קדושין

זו חולין יא יז פב: נח בכורות עו כ פסחים כב נדרים מז סא לא
 זכחים עא ב"ק עב עו ע"ז עב ב"ב קכג: נט בכורות מט יבמות
 לג: ס כתובות פב גיעין עד עו קדושין סג ב"ב מד: סא ערכין
 כה כתובות נו גיעין מויעה עו שבועות לו ב"ב יא: סב חולין מט
 יבמות לג כתובות מב נח נדרים נא יומא ח ב"ב סג עט: סג יבמות
 נב גיעין מב קדושין נב ב"ב לג: סד חולין לו פסחים עז יבמות
 קעו קדושין נא עו נדרים עח ע"ז ג: סה יבמות לע קדושין יע
 נדרים לב טיר ח יומא יע ב"ב מ: סו כריתות יא ברכות כט מח
 יבמות מד מט סא סח פח (כתובות כו כט גיעין מד): סו יבמות
 כג מד סח כתובות כט קדושין נכ עה כוטה ה ע"ב ב"ב לב: סח
 הגיגה ע יבמות כב כג מד מה מט עו ק כתובות כט: סט הגיגה
 ב יבמות כג לו מה עט פה פו כתובות יד כה כט גיעין מא קדושין
 עו סח עא עב ב"ב יג: ע בכורות לח ברכות יז מ"ק יבמות מה
 נב עו גיעין יא נדה יג מז סוכה נו ע"ז עו סנהדרין קג ב"ב פו ב"ב ג
 נח: עא ברכות ה שבת לו יבמות יז כתובות קיא גיעין ו קדושין
 מט סוכה לב ב"ב כד: עב חולין יז בכורות יד תמורה עו שבת יא
 קך קד ערוכין יע יבמות ג מה:

עג יבמות לו מה עו עח כתובות עו גיעין ו קדושין מז כט עד יומא
 פד ע"ז לו ב"ב נ ב"ב לב: ער חולין פב יבמות רע סח כתובות
 יג פה לד קדושין סד סו עה עח נדרים פא ע"ז נט סנהדרין
 סח ב"ב לה: (עה) יבמות יד יז מד מז מט סח כט לב כתובות
 יג יד קדושין עג סוכה כז נדה נו (עו) כריתות כג יבמות מה כהובו
 כד כט לו: (עז) יבמות יד עו מד ח כח כט עח פה קב קדושין
 סד סו עד עה עח פוג' כג כט זכחי' עח מנחו' נס מכות כ ב"ב קטז:
 (עח) בכורות מז מ"ק עו יבמות י עו מט נה סא עו פה כתובות
 כט קדושין עד עז מה כט מכות יג עו סנהדרין פב ב"ב י: (עט)
 חולין קבו בכורות נא יבמות לא כתובות כ עו נדה ס ב"ב קג קז:
 (פ) חולין פו בכורות כ ברכות ג שבת יג ערוכין נה מ"ק כד יבמות
 קיט כתובות ע יג קדושין פב נדה ג ע"ז כה ס: דרין יע: (פא)
 חולין סג שבת סב יבמות ט כתובות יג קדושין לב פב: (פב) שבת
 עו קדושין סא נדה יד:

גיעין

מסכת גיטין סוד נשים יז

גיעין (ב) עיין בכורות ד יבמות מז כה כתובות קיב קדושין סה
 סו עב נדה נו סוכה לח: (ג) כתובות כח גיעין עו
 מז זכחים ב מנחות פה סנהדרין כח: (ד) חולין ג כתובות יח ב"ב
 לח: (ה) חולין ג שס ע גיעין כג יא יז פ מד ב"ב קל סנהדרין
 ח ב"ב נה ב"ב קיד: (ו) חולין פח בכורות ג יבמות יז קו גיעין ב
 ד סוכה ד קדושין כט סוכה יז מנחות לב נדה נו סוכה לד תענית י
 ב"ב קפ ב"ב לח: (ז) שבת לה ערוכין נא כפסחים קו: (ח) גיעין
 מד זכחים קיג מנחות יח סוכה כא ע"ז כא ב"ב ל קמט: (ט) יבמות
 לא כתובות כו גיעין ב ח יז כו קדושין ב ב"ב לב קמט ק: (י) חולין
 ד ה ערוכין סא גיעין ע יח יע כב פב ב"ב קס: (יא) חולין יג
 בכורות יד שבת עז גיעין ג יד: (יג) יבמות יא לג כתובות ב ז יא
 נח: (יד) כתובות פה לד גיעין יב סב סג קדושין יא עד שבועות ו
 ב"ב סו ב"ב לה מא קמט קנו קעה: (עו) שבת נד ערוכין כג
 גיעין ג ד ה (סוכה ד ב"ב קמט): (עו) שבת כא הגיגה יע כא
 יבמות עו גיעין ה נדרים יב ב"ב קעב: (יז) שבת יא כא פסחים
 פו יבמות לא כתובות ב גיעין ג ה כו פו פו ב"ב קיו: (יח) יבמות
 מב כתובות נה גיעין יז לב לו עו פב ב"ב נא קמט קסב קסג קסז
 קעה: (יע) גיעין ע יא מ קדושין ו מנחות לד נדה ד נוגילה יע
 ב"ב קסב קסז זכחים ג: (כ) שבת קד פסחים לב גיעין יע כב כד
 פ קדושין ג סוכה יז מנחות ס: (כא) חולין פט בכורות נא מעילה
 יג שבת עט מ"ק ח: [מוחלפת השעה מדף כב לדף כג]
 (כב) חולין יב שבת פא יבמות כה עח קיו קכב גיעין ג עו ד
 זכחים ב מנחות מב ע"ז ו סנהדרין ג ב"ב קעב: (כג) חולין יב מא
 קכח ערוכין יג יבמות קד כתובות כא גיעין יא דו יע קדושין ע:
 (כד) בכורות כג יבמות קה קמו כתובות לד גיעין ג ד ה כב כז סה
 (כה) חולין יד בכורות יע מח ערוכין סח ביילה לו יבמות לו גיעין
 יד לא עג סוכה יח (סוכה כג כד יומא נו ב"ב קט ע ב"ב מד):
 (כו) חולין ח יבמות לא נב כתובות ב גיעין ד לג לד נדרים
 ה ז מנחות לג לד שבועות לג ע"ז יח ב"ב לה זכחים ג: (כז) יבמות
 קעו קך גיעין יח כד ב"ב דז: (כח) חולין פג בכורות סא ערכין ז
 פסחים סב הגיגה ד מ"ק עו יבמות יח קדושין מה עח נדרים ג
 מירמג (כט) גיעין ה יד יח כד סו קדושין מב מנחות לב ב"ק
 יא עה: (ל) בכורות יח

יע ה 5

אשר מצא הוא אח"כ ומסומן בין ב' חצאי לבנה כזה ()¹⁷⁸ להועיל בו לעצמו ולזרעו אחריו. וברשיון הרב הנ"ל העתקנו זה החבור.

ההגהות נדפסו לאחר מכן בדפוס התלמוד במסכת המתאימה. לראשונה הן נדפסו בדפוס אנטאן שמיד, וויין, תק"ץ-תקצ"ג, עליו הסכים ר' משה סופר בעל החתם סופר. הן נדפסו שם עם הערות בעלי מפרשי הים, שהם ר' מרדכי זאב איטינגא ור' יוסף שאול נטנזון.¹⁷⁹ אמנם הם שינו מאוד את הנדפס לראשונה בספר מסורות חדשות. אעתיק רק את הציונים על דף אחד ממסכת ברכות, כפי שנדפס לראשונה:

ברכות (ב) עיין ברכות כא לה שבת צה פסחים פט קך יבמות עה גיטין לד ע"ז עו סנהדרין פג.

השוואה עם הנדפס בתלמוד דפוס וויין, מראה כי הם שינו הרבה מאוד. שם נדפס כך:

דף ב ע"א משנה כל הנאכלין ליום א' [פסחים פ"ט (א' תו' ד"ה דאלו). ק"כ (ב' תוס' ד"ה אמר). בגמ' תנא היכא קאין ברכות ל"ה (א' תוס' ד"ה כיצד). והא קמ"ל [גיטין ל"ד (ב' תוס' ד"ה אלמנה). טיהר יומא [שבת צ"ה (ב' רש"י ד"ה טהור). יבמות ע"ה (א' תוס' ד"ה דאי). סנהדרין פ"ג (א' תוס' ד"ה וטבול). ע"ב משהעני נכנס [ע"ז ע"ו (א' תוס' ד"ה בת).¹⁸⁰

אנו רואים כי הם הוסיפו לכל ציון וציון מראה מקום מדויק. בנוסף לכך הם גם סידרו את הציונים לפי סדר ההופעה בדף התלמוד. יש לדעת כי הם גם תיקנו הרבה שגיאות, ואף הוסיפו כמה הערות למדניות הדנות בדברי האחרונים על יסוד ההגהות שלפנינו, אף כי הדבר לא ניכר בדוגמה שלפנינו.

ברור כי השם "הגהות" אינו יאה לחיבור זה, והיה מתאים לקוראו בשם ציונים או הפניות. אין בכל החיבור אף לא תיקון אחד לדברי התלמוד או מפרשיו.¹⁸¹ כל החיבור מורכב ממראי מקומות, כפי שהזגמנו. למרות זאת כללתי את החיבור הזה בסקירה כאן, משום שהוא מתאים לתקופה הנידונה, ומשום העניין הביבליוגרפי שהוא עורר, כפי שנבאר עתה.

178 בגיטין כא מצאנו בתוך הציונים כך: [מוחלפת השטה מדף כב לדף כג]. ראה הצילום בעמ' 331. כנראה שתיקן זה נעשה ע"י רי"ל מרגליות, אם כי אין בטחון מוחלט בכך.

179 רבינוביץ, מאמר, עמ' קלג.

180 אנו רואים שנשמט הציון לברכות כא ע"א, תוס' ד"ה ההוא, שמוסב על דברי התלמוד "דכתיב ובשכבך". ויש עוד הרבה השמטות מסוג זה. הם גם השמיטו את הגהותיו הנוספות של רי"ל מרגליות, שנדפסו בתוך סוגריים עגולים. וכבר העיר על כך ר' זכריה ישעיהו הכהן יאללעש בספרו (נזכר לקמן הערה 193), עמ' 48.

181 שם החיבור ניתן ע"י בעלי מפרשי הים, ואכן ר' זכריה יאללעש בספרו (לקמן הערה 193), עמ' 56, טען כנגדם על שעשו כך.

תוך כדי הדפסת הש"ס בוויין, פרסם ר' זכריה ישעיהו הכהן יאללעש¹⁸² מחברת בשם "דובר מישרים", לבוב, תקצ"א, ובה טען כי ההגהות הללו לא יצאו מידי ר' מרדכי יפה. לדבריו, כתב אותן מחבר מאוחר שתלה עצמו בבעל הלבוש. נכתוב כאן את הוכחותיו של ר' זכריה בקצרה:¹⁸³

(א) יש טעויות רבות בציונים, ומהן מפליאות ביותר. לדוגמה, בברכות נח ציין נדה יח. כוונתו לתוס' שם ד"ה ותו, שכתבו "דתנן בהרואה (נ"ח) נמצאת אתה אומר ג' ספיקות באשה". המציין חשב שכוונתם לפרק הרואה בברכות, ולא היא, אלא כוונתם היתה לפרק הרואה בנידה. טעות זו אפשרית רק בדפוס התלמוד הקדומים, כי במאוחרים נרשם מראה מקום מפורט יותר בתוס' "דתנן בהרואה (נדה נ"ח)", ואין אפשרות לטעות. ויש עוד כמה טעויות כאלה. ברור כי אי אפשר שבעל הלבוש יטעה בצורה כזו.

(ב) מקצת מהטעויות נובעות מציונים מוטעים הנמצאים בדפוס התלמוד באמשטרדם, ולצבאך ואחרים. כגון בברכות י"ו ציין לע"ז כ"ט. הקשר היחיד הנמצא באותו דף בעבודה זרה למסכת ברכות הוא האמור בדף כט ע"א, רש"י ד"ה הכי גרסינן, שהביא שם את דברי התלמוד הישן למזרח גרנו דמו בראשו (ברכות מ ע"א). אלא שבדפוסים הישנים נדפס בטעות ברש"י: ברכות י"ו. המציין נגרר אחר ציון זה, ולכן ציין בברכות י"ו מה שציין. ר' זכריה כתב כי יש כשישים טעויות כאלה במסכתות ברכות ושבת.

מכאן למדנו גם על דרך העבודה של המציין. הוא לא ציין את מראי המקומות על פי זכרונו, אלא עבד בשיטה אחרת. הוא הכין לעצמו מחברת חלקה שבה רשם בראש כל עמוד את שם המסכת, ואת הדפים לפי הסדר. אח"כ הוא עבר על המסכתות לפי הסדר. בכל מקום שמצא ציון של מראה מקום ברש"י או בתוספות, הוא רשמו באותה מחברת בעמוד המתאים. כך נאספו אצלו, לדוגמה, וכפי שכתבנו לעיל, תשעה ציונים למסכת ברכות דף ב. ועתה נבין מדוע אין הציונים מסודרים אצלו לפי הסדר הנכון של אותו דף במסכת ברכות, אלא לפי סדר מסכתות הש"ס.¹⁸⁴ זאת משום שהמציין עבר על מסכתות הש"ס לפי סדר, ובסדר זה רשם את ציוניו במחברתו. רק בעלי מפרשי הים הם שסידרום לפי סדר הופעת המאמרים באותו עמוד בברכות, וכן עשו בכל שאר הדפים. עבודה בצורה זו, ולא על פי הזכרון, היא גם הסיבה לציונים מוטעים. המציין לא טרח לפתוח את ספר התלמוד ולבדוק אם מראה המקום אכן נכון, אלא רשם כפי מה שמצא לפניו. ולכן אם היתה לפניו טעות דפוס, הוא העתיקה כמו שהיא.

182 ראוי לציין, כי ר' זכריה נפטר בכ"ה באייר תרי"ב, בהיותו בן ל"ו שנים, כפי שכתב ר' מאיר היילפרין בריש ספרו של ר' זכריה הנזכר לקמן (הערה 193). נמצא כי ר' זכריה היה רק בן ט"ו שנים בכותבו חיבור זה.

183 הזכרתי רק את הנקודות הנראות לי כעיקריות, וכפי שהוא עצמו סיכמן בקצרה בספרו הנזכר לקמן (הערה 193), עמ' 60, ולא כתבתי את כל טענותיו.

184 יש להוסיף על דבריו. המעיין בהגהות ימצא, כי כאשר יש בין הציונים הפניה למסכת חולין, הרי שהפניה זו נמצאת תמיד בראש הציונים. באותו אופן ייווכח המעיין כי מסכת ב"ב נמצאת תמיד בסוף. ההסבר היחיד לתופעה זו הוא על פי האמור בפנים. לאמור, המציין עבר על המסכתות לפי סדר מסוים, וכל ציון רשמו בפני עצמו, במסכת המתאימה שרשם לעצמו בתחילה.

(ג) במקומות רבים הביאו רש"י ותוס' דברי תלמוד, אלא שבדפוסים הקודמים לא ציינו את מקורם. רק בש"ס דפוס דיהרנפורט, תק"ס-תקס"ד, שבו נדפסו הגהותיו של ר' ישעיה פיק, צוין לראשונה מראה המקום.¹⁸⁵ בהגהות הלבוש לא נמצא ולו מראה מקום אחד, אשר צוין ע"י ר' ישעיה פיק. כגון בכרכות דף ז ע"א תוס' ד"ה ההוא, הזכירו התוספות עניין מעבודה זרה, ור' ישעיה פיק ציין בגליון כי מקורו בדף כו ע"א. והנה בע"ז כו ע"א לא מצאנו, בהגהות המיוחסות ללבוש, כל ציון המפנה לכרכות ז. וכן מקומות נוספים מסוג זה. כיצד ייתכן שבעל הלבוש לא זכר את כל המקומות מסוג זה? אלא התשובה ברורה – המציין חי לפני שנדפסו ציוניו של ר' ישעיה פיק, ולכן לא היה באפשרותו לציין על פי ציונים אלו.

(ד) ר' זכריה כתב שניתן גם לדעת, בקירוב, מתי נתחברו ההגהות הללו. בדפוסים הישנים של מסכת נדרים לא הודפסו התוספות על הדף אלא בסוף המסכת. רק בדפוס פפד"מ, סמוך לשנת ת"ק,¹⁸⁶ הן הודפסו על הדף. אבל היות שעל הדף נדפסו פירוש רש"י, תוספות והרא"ש, לא הצליח המדפיס, מחוסר מקום, לעמד אותן כהלכה, וכך נוצרה אי התאמה בינן לבין העמוד שבו הן נדפסו. לכן הודפס בסוף המסכת דף מיוחד המכוון את הלומד למקומם של התוספות המתאימים לכל דף. והנה בהגהות הלבוש נרשם במסכת שבת (י"ד) לעיין בנדרים י"ב. הכוונה היא לתוס' שם ד"ה הזמינו, שציינו לשבת דף י. אלא שדברי התוס' מוסכים על האמור בנדרים ז ע"א.¹⁸⁷ ועתה שואל ר' זכריה, כיצד ייתכן שהלבוש שחי כמאה שנים לפני דפוס פפד"מ, ידע כי התוספות המתאים לדף ז יהיה נדפס בדף יב.¹⁸⁸ ברור אפוא, כי המציין כתב את ציוניו בין השנים ת"פ-תקמ"ב, והיה לפניו דפוס פפד"מ.¹⁸⁹

יש לציין, כי ר' זכריה ביקר קשות גם את בעלי מפרשי הים על שלא הבחינו בזיוף, וגם על דרך הגהותיהם.¹⁹⁰

185 רבינוביץ, מאמר, עמ' קכו.

186 כנראה התכוון לנדפס בשנת ת"פ-תפ"ב. עיין רבינוביץ, מאמר, עמ' קט.

187 בדפוסים שלפנינו התוספות כבר ממוקמים כראוי, לאמור בדף ז ע"א.

188 וראה בהערות בעלי מפרשי הים שם, שהעיר על כך.

189 יש להעיר, כי בדפוס פפד"מ נדפסו לראשונה גם תוספות על הוריות ועל חלק ממסכת כריתות, וגם תוספות ישנים על זמא. אבל המציין לא ציין לתוספות אלו.

190 ר' זכריה טען כי למדת שהם קראו את הוכחותיו, הם התעלמו מהן, וחזרו והדפיסו את ההגהות בדפוס וילנא. אלא שבהקדמתם שבדפוס וילנא הוסיפו קטע חדש על דבריהם שכתבו בהקדמה לדפוס ווין. הקטע שהוסיפו הוא: "והנה הגהות האלה ברוח הימים נתפוזר לבניו... כאשר העד העיד בנו הרב מוהר"ר שבתי אב"ד דק"ק סאקולב... בהקדמת ספר מ"נ וז"ל וזאת לדעת... ובהיותי פה בא חכם אחד והביא עמו ספר קטן על שמניית בויגין הנדפס בע"מ [=בעיר מלוכה] ווארשוי מהגאון בעל הלבוש ז"ל ויקרא שמו ספר מסורות חדשות ובהקדמה כתוב שם... עכ"ל. אמנם נכרו הרב הגאון מוהר"י ליב מרגלית", ומכאן ואילך נמצא גם בדפוס ווין. בקטע זה ציינו לספר מ"נ (=מאיר נתיב, לר' שבתי ב"ר אליעזר חסמן, אלטנא, תקנ"ג) המזכיר אף הוא את הגהות הלבוש. ר' זכריה טען, כי הם הוסיפו קטע זה משום שקראו את מחברתו "דובר מישורים", וכנגדה הביאו ראיה מספר מאיר נתיבים המזכיר אף הוא את הגהות הלבוש. אבל לדבריו אין משם ראיה, כיוון שגם בעל מאיר נתיבים

מחברתו של ר' זכריה נדפסה בעילום שם המחבר. לאחר זמן נודעה זהות המחבר לר' משה סופר.¹⁹¹ ר' משה כתב לר' זכריה מכתב, בו בתשרי, תקצ"ב, וגער בו בצורה חריפה ביותר. עיקר דברי החתם סופר הם על שר' זכריה זלזל בכבודם של ת"ח, ולא כתב בצורה מכובדת. יש להדגיש זאת, כיוון שר' משה היה בין המסכימים על הדפסת הש"ס בוויין, ועל הדפסת הגהות הלבוש ועל המגיהים בעלי מפרשי הים.¹⁹² מעניין מאוד לדעת אם החת"ס חזר בו עקב דברי ר' זכריה, ואם קיבל את דבריו כי אכן החיבור אינו לבעל הלבוש, או שמא המשיך להחזיק בדעתו הקודמת. ברם כאמור, במכתבו אין החת"ס מגלה את עמדתו, וכל דבריו הם על זלזול בכבוד ת"ח. ר' זכריה החזיק בדעתו וענה לר' משה סופר, ור' משה סופר ענה לו. שוב ענה לו ר' זכריה, ואין על כך תשובה מר' משה סופר. אפשר שר' זכריה לא שלח את מכתבו השני לר' משה סופר, אלא השאירו עמו בכתובים. היות שהעניין אינו קשור אלינו, לא נאריך בכך יותר.¹⁹³ עם זאת, נראה כי הצדק עם ר' זכריה, ודומה כי הגהות¹⁹⁴ אלו לא יצאו מתחת יד בעל הלבוש.

הלך שולל, בחושבו שאלו הן הגהות הלבוש. עי' בספח הנזכר לקמן (הערה 193), עמ' 67, בהערה, מה שכתב על הקדמה זו של בעלי מפרשי הים. אגב, יש להעיר כי לא ידוע לנו על מהדורה של מסורות חדשות שנדפסה בווארשא. בסוף הספר נדפס: בעיר נאווי דזואהר הסמוך לעיר המלוכה ווארשוי. אולי עובדה זו גרמה לחשוב דפוס זה כדפוס וורשא.

191 יש לציין לדברי ר' משה סופר מתאריך ד' בטבת תקצ"א. דבריו נדפסו בשו"ת חתם סופר, קובץ תשובות, מכון חתם סופר, ירושלים, תשל"ג, תשובה סוף סי' יא, והיא נשלחה אל בעלי מפרשי הים: "נא ישימו עין על הוספת הגהותם [מתוך הדברים שם משמע שהכוונה להגהות על הרמב"ם, אבל ברמב"ם שנדפס בוויין, שנת תקצ"ה, לא נמצאו הגהותיהם, ואפשר שלא נדפסו, או שהכוונה כאן להגהות אחרות] שלא יארע לנו, כאשר כבר נהייתה, כי רבו מבקרי מומין כידוע לפר"מ [=לפאר רום מעלתם], וחכמים כמותם עיניהם בראשיהם". באותה העת עדיין לא ידע ר' משה סופר מי הוא המחבר.

192 ואלה מקצת דבריו, בהסכמתו שנדפסה בראש מסכת ברכות, לפני הגהות הלבוש: "ראה ראיתי שתי ראיות אשר היו לנגד עיני. א' [הדגשה זו וכהמשך דבריו נמצאת במקור] הובא לפני עלה א' לתרופה מחיבורו של הגאון בעל הלבוש על גליוני הש"ס, אשר כבר נדפס מאז בספר בפ"ע ולא שזפתו עין במדינה זו, והלום ראיתו כי הפליא לעשות מכל אשר היה לפניו ולאחריו עד היום הזה, לא נראה כבושם הזה ממש אזנים לקופת הש"ס... ושמתחי וברכתי השם אשר זכינו לכך והי' לעינים לכל עסקי תורה וכפרט חבורו של הגאון הלבוש אשר הגדיל תושי' מאד, וטובה ציפורתן של ראשונים...".

193 המעוניין ימצא את כל החומר בספר התורה והחכמה, ווילנא, תער"ג. בספר זה נקבצו כל כתביו של ר' זכריה. בפתח הספר "דבר אל הקורא", מציין המוציא לאור כי ר' זכריה גזו את מכתבו הראשון, החריף, של ר' משה סופר מפני כבודו. בספר נמצא רק מכתבו השני של ר' משה סופר. החיבור "רובר מישרים" ושאר הדברים הנוגעים אליו, נמצא בספר בעמ' 42-80. אבל בסוף הספר, עמ' 548, נדפס המכתב, כשהמו"ל מעיר כי לא רצה להדפיסו מפני לשונו הקשה כנגד ר' זכריה. אבל, הוא ממשך ואומר, בנו של המחבר דרש בתוקף להדפיסו, "באומרו כי גערת חכם כבעל חתם סופר לכבוד יחשב, ומה גם שהוא יודע נאמנה שאביו ז"ל היה מתכבד ומתפאר בזה, ומרגלא בפומיה המכות האלה הוכיחי בית מאהבי". בימינו נדפסו שני המכתבים של ר' משה סופר, בשו"ת חתם סופר החדשות, הוצאת מכון דעת סופר, ירושלים, תשמ"ט, סי' לב, לג.

194 כאמור. המונח הגהות אינו מתאים לחיבור זה.

(ט) ר' יואל סירקיש

יצירתו של ר' יואל נבדלת מן היצירות המנויות לעיל, בשלושה עניינים. האחד, יצירתו מקיפה את התלמוד ומפרשיו, את הרי"ף ומפרשיו, את הרא"ש ואת המרדכי. אף שגם חכמים אחרים עשו כן, יצירתם לא הגיעה לידנו. השני, יש בידנו היום כמה מסכתות שעליהן רשם הב"ח את הגהותיו. השלישי, הגהותיו נדפסו מאוחר מאוד, רק בשנת תקפ"ד. לכן, החלטתי להקדיש להגהותיו על התלמוד פרק בפני עצמו, הוא פרק עשירי.

(י) חכמים נוספים

מנינו את החכמים אשר הגהותיהם, ברובן או כחלקן, נדפסו. אולם, ידוע לנו כי היו חכמים נוספים שכתבו הגהות על התלמוד ומפרשיו אבל הגהותיהם לא נדפסו. נזכיר כמה מהם. נראה כי ר' אברהם ב"ר אביגדור מפראג כתב הגהות על הש"ס, שהרי רש"ל, בהגהותיו למסכת שבת קמה ע"ב, כתב: "כך הגיה מהר"ר אברהם מפראג".¹⁹⁵ ר' מנחם מגדל מטיקטין, תלמיד הרמ"א, הגיה את התלמוד ומפרשיו, וכן את הרי"ף, הרא"ש ושאר ספרי ראשונים. כך כתב עליו בנו ר' אשר:¹⁹⁶

ראה ראיתי יגיעת א"מ [=אבי מורי] החסיד הגאון הנקרא ר' נחום¹⁹⁷ איש טיקטין בזה הסופר, הנותן אמרי שפר, הוציא למאורות, הגהות ופשטים וחומרות, לא הניח דבר גדול וקטן, כידוע לכל בני דורנו... כל ספריו תיקן והגיה, עד מקום שידו הגיע. בראש סדר תפילות ופיוטים, חמשה חומשי תורה תרגום רש"י רמב"ן ככסף ממורטים, ספר הזוהר, והחייט ותקוני הזוהר, כעצם השמים לטוהר, ושאר ספרי קבלה וספר המורה, והרבה כאלה. כל שיטת התלמוד עם פירש"י ותוספות, ושאר פוסקים הלכות גדולות, ושאלות דרב אחאי גאון, כאשר ידוע לרוב חכמי דורנו, שכל דברי אמת ויושר, שבכל אלה שלח ידו בכישור, ובפרט בספר אלפס ורבינו אשר... אשר בן החסיד הגאון מהר"ר מנחם דוד זצ"ל איש טיקטין.

על ר' יושע פלק (לובלין ש"כ – לבוב שע"ד), כתב בנו ר' יוסף יוזפא כהן, בהקדמתו ל"פרישה ודרישה", חלק יו"ד:

ובכן חבר כמה חבורים, סיני ועוקר הרים, לא הניח שום דבר אשר לא כתב עליו באורים, הן על ארבע עשרה מסכתות שבששה סדרים, הן על רי"ף ור"ן סמ"ג ומרדכי והרא"ש והטורים, הן על ספרי קבלה פילוסופיא תכונה קלים וחמורים, כרך גדול על התורה מקרא משנה אגדה ומדרשים, אשר דרש בימיו לפני זקנים ונערים, ביאורים על התורה ועל פירש"י העלה הכל על ספרים, כרך עם שאלות ותשובות מלבד שאר תשובות אשר הנה והנה נפזרים. ובהיותו בחיים נשרפו חידושי הלכות

195 בשכת ל ע"ב, העתיק רש"ל פירוש על הגמרא, וסיים: "כך נמצא בפירוש ממהר"ר אברהם מפראג ז"ל". וראה: צפונות, ח (תש"נ), עמ' פג, שעמדו על כך. ראה עליו לעיל ראש פרק תשיעי, עמ' 294.

196 הקדמה לרי"ף, חלק ג, קראקא, שנ"ז.

197 בהמשך דבריו, וכן בשער הספר ובמקומות נוספים, הוא נקרא בשם מנחם.

אשר חידש על ארבע עשרה מסכתות כלים ונחרצים עד גמורים. ושתי שנים אחר מותו נשרפו בק"ק לבוב בהשריפה דתוך העיר כל ספריו שלמד מתוכ(ו) [ם] והגיה אותם וכתב וכיאר כל דבר הקשה ורשם על הגליון¹⁹⁸ מלא על כל גדותם אשר לא יערכנו ספריו זהב וזכוכית.¹⁹⁹

ז. שיפור נוסח שאר ספרים

שני החכמים האחרונים שמנינו, הלוא הם ר' מנחם מנדל מטיקטין ור' יושע פלק, הגיהו בנוסף לתלמוד גם ספרים אחרים. ואכן מצאנו עוד חכמים שעסקו בהגהת שאר ספרים, ואי אפשר לפרט ולהארך בכך. שני חכמים דנו באופן מיוחד בשאלת הנוסח, וגם העלו את השאלה בדבר האיסור להגיה. הואיל ורוב החכמים שעסקו בנושא זה לא עמדו על כך, מצאתי לנכון להזכירם במיוחד.

(א) ר' ברוך ב"ר דוד וספרו גדולת מודכי, האנאוה, שע"ה—שע"ו
אלה חלק מדבריו:

תמהתי ורעיוני על משכבי סליקו למה הוא [ספר המרדכי] מונח בדור הזה בקרן זויות, הלא כל דבריו נבנו על דברי בעלי התוספות וחכמי צרפת אשר אנו מבני בניה', והשיבוני רעיוני אין זה כי אם מפני החומר והצורה שלו, כי הצורה אשר בידינו היום עלה כולו קמשונים, כסו פניו חרולים, בפרט דפוס קטן של ריווא ודפוס וינצייה אין דף ואין עמוד שאין נמצא בו כמה וכמה טעיות... ודרשתי וחקרתי בכל מדינה זו, ולא מצאתי אחד ששם נפשו בכפו לגשת אל המלאכה, זאת מלאכת הקדש לכלות הקוצים מן הכרם, ולהגיה ספר קדוש כזה, הגם שאפשר להליץ בעדם כי נמצא²⁰⁰ שרבינו תם כתב לאחיו הרשב"ם ז"ל והוכיחו על שהגיה ברייתא אח', וכתב לו שהקדמונים גזרו שלא להגיה ספר אם לא מתוך ספר אחר, מ"מ בין ובין כך הייתי משתומם שלא לעבור על לאו דאל תשכן באהליך עולה שדרשו חז"ל פ"ב דכתובות [יט ע"א] ס"ת שאינו מוגה אסור להשהותו יותר משלשים יום, ולזכות במצוה אחז"ל [מנחות ל ע"א] המגיה אות אחת כאילו כתבה, ואף כי אלו ההלכות נאמרו על ס"ת, מ"מ המדקדק בדברי הרא"ש ז"ל בהתחלת פירושו להלכות ס"ת יבין שגם זה שייך במשנה ובגמרא ובכל חיבורי האחרונים... אך את זה ראיתי מהר"ם [מטיקטין] בדפוס חדש של ק"ק קראקא שהתחיל לתקן מעניין הצורה, אך ורק אין

198 עתה נתגלו הגהותיו בגליון שולחן ערוך, ראה: הרב אביגדור כרגר, 'הגהות הסמ"ע על שו"ע או"ח', קובץ תורני זכור לאברהם, חולון, תשנ"ב, עמ' פג-צא.

199 יש סוברים כי ר' משה מודכי כהנא אבד"ק ברעזאן, שחיבר יחד עם ר' אברהם חיים שור את הספר צאן קרשים (ראה על כך לקמן פרק שנים עשר, סעיף ג, אות א), והערה 10 שם) כתב הגהות על התלמוד, ולא רק על סדר קרשים. ראה: שו"ת דברי רננה, לר' נתן נטע כהנא, ברזקלין, תשד"ם, הקדמה, סוף הערה ג.

200 ראה לעיל פרק חמישי, סעיף ו, אות (ד), והערה 46.

המצוה נקראת אלא על מי שגומרה, כי המעיין בו יראה באמת שגם זה הרב ז"ל הניח והשמיט מתחת ידו כמה וכמה טעיות, באופן שגם הוא ז"ל הניח והשאיר אחריו ברכה להתגדר בו... ובאתי לק"ק פראג עיר ואם בישראל עיר גדולה של חכמי' וסופרי' וחקרתי ודרשתי למצוא דברי חפץ, והנה אנה ה' לידי שלשה ספרי מרדכי שהוגהו מכתבי' ידי שלשה גדולי הדור, הא' כתיבת ידי הגאון ארי' דבי עילאי כמוהר"ר יהוד' ליוא בר בצלאל ז"ל, והשיני (!) כתיבת ידי הגאון מהר"י חיות ז"ל והשלישי הכי נכבד שהוגה ע"י הגאון מוהר"ר אליעזר אשכנזי והיה נחבא אל הכלי אין רואה, הלא המה אשר ראיתי שבררו וצרפו וסיקלו המסילה וטיהרו מכל טעיות ושגיאות שנמצאו בדפוסים הללו.

המחבר מודע לעובדה שספר המרדכי הינו ספר משובש מאוד, ולפיכך החליט להגיהו. אמנם ידוע שקיימת גזירת ר"ת שאין להגיה ספרים אלא על יסוד ספרים אחרים, אבל מאידך קיימת מצות חז"ל שאסור להחזיק בספר שאינו מוגה, ומצוה זו אמורה בכל הספרים, ולא דווקא בספרי תורה. ואכן מהר"ם מטיקטין החל להגיה את ספר המרדכי, אלא שהגהתו אינה מספקת. לפיכך החליט ר' ברוך כי יש מקום להגיה את הספר. הוא עשה כן על פי ספרי מרדכי מוגהים של חכמים אחרים, וכן על פי סברתו. העובר על ספר גדולת מרדכי יראה כי תיקונו של המחבר רבים מאוד, אבל אין הוא מציין בהם למקורו, ואין ידוע אם הגיה על פי סברתו, או על פי ספרי המרדכי המוגהים שהיו לפניו.

בשנת ת"פ נדפס באמשטרדם ספר הר"ף עם המרדכי והתוספתא. במהדורה זו נוסף פירוש לר"ף ולמרדכי הנקרא חידושי אנשי שם. הפירוש כולל "חידושי מהר"ם מטוקטין (!), חידושי שארית יוסף עם הג"ה וחידושי בעל תומת ישראל עם כל הג"ה וחידושי גדולת מרדכי עם הג"ה וחידושי מהר"ן שפירא". לפנינו אפוא לקט מדברי הפרשנים הנזכרים שנערך ע"י המביא לבית הדפוס ר' משה בן שמעון פתקפורט. מאז נדפסו חידושי אנשי שם ברוב מהדורות המרדכי,²⁰¹ וגם במהדורת וילנא.²⁰² הציון לחידושים הללו נדפס בראשי תיבות: ג"מ, ועל הלומד לדעת כי הכותה לספר גדולת מרדכי.²⁰³

201 סקירה על הדפוסים השונים והמיוחד שבהם, ראה ספר המרדכי השלם, מסכת בבא קמא, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, מאת אברהם הלפרין, רמת גן, תשל"ח, חלק א, עמ' 39-56.

202 יש לציין כי במהדורת וילנא נדפס בשער הר"ף מסכת ברכות כך: "חידושי אנשי שם כוללים חידושי מהר"ם טיקטין ז"ל... ודרך תמים (מס' תמות ישראל) (כולל הגהות מהרבה גאונים ומכללם הגהות רבינו בצלאל אשכנזי בעל שמ"ק והאר"י ז"ל וגדולת מרדכי) להג"מ ברוך בר דוד גנעון ז"ל". כחור שיש כאן טעות דפוס במיקום הסוגרים, וצ"ל: והאר"י ז"ל) וגדולת מרדכי וכו'.

203 גם לשאר החידושים ההפנייה היא בדרך כלל בראשי תיבות: ש"י [=שארית יוסף], ד"ת [=דרך תמים], ויש לומדים שאינם יודעים זאת. עוד נוסף כי הואיל וחידושי אנשי שם הוא לקט מכמה ספרים, יש ונעשתה טעות במיקום הפירוש, מעין מה שאירע בהגהות הב"ח, ראה לקמן פרק עשירי, סעיף ד, הערה 38. ראה לדוגמה ברי"ף כתובות, דפ' וילנא, דף י ע"א, בהערות לחידושי אנשי שם. ראה עתה סקירה רחבה על המחבר וספרו מאת ר"ד ולר, רבי ברוך בר דוד בעמח"ס גדולת מרדכי, תקופתו וחיבוריו, כוזר לאברהם, קובץ תורת, תשס"ב-תשס"ג, עמ' רכג-רלט.

(ב) ר' יוסף ב"ר יששכר וספרו יוסף דעת

ר' יוסף ב"ר יששכר מפראג היה תלמידם של מהר"ל מפראג, ר' מרדכי יפה ושל ר' אפרים לונטשיץ. בשנת שס"ט הדפיס בפראג את ספרו יוסף דעת. בהקדמתו הוא מסביר לנו את מטרת הספר. נעתיק ממנה חלקים מסוימים:

זה ימים כמה, אשר היתה כתובה לפני ורשומה, כעט ברזל ועופרת, למען תהיה לי למשמרת, בלי האמת נעדרת, הגרסאות והנוסחאות המתחלפות אשר יגעתי ומצאתי מאז היותי בקהלא קדישא המפוארה עיר ואם בישראל ק"ק לובלין רש"י קלף ישן נושן לערך שלש מאות שנה ויותר, גם חפשתי בחומשים הישנים דפוס לובלין ודפוס פראג אשר ראיתי והרגשתי בחוש שכלי הקט, כי כשם שהלבבות מתמעטים כך הדפוסים והעוסקים במלאכת הדפוס מתמעטים, ולפעמים נופל איזה טעות ע"י הפועלים... וכזה ראיתי בדברי רש"י ז"ל בעצמו בתורה כאשר יעידו על[יו] נוסחאות הרמב"ן ז"ל, ויות' מהמה בנביאים וכתובי' שהשמיטו בחומשים החדשים כמה וכמה דבורים מפוארים והחליפו הנוסחאות והפכו הרשימות, עד שכמעט בכל פסוק ופסוק יש מבוכה ערוכה בחסיר ויתיר וחליף... ידעתי זה ימים ושנים גם בשלשה תרגומים אונקלוס ויהונתן ירושלמי מצאתי כמה וכמה טע[ו]יות עצמו מספר, וקצת מעט מזעיר היה נרשם לפני בחומש שלי, ורבי' מבני גילי כאשר ראו איזה דברים מחודשי' בחומש שלי כן תמהו בקשו ממני והפצירו בי להעתיקם או להביאם אל בית הדפוס, לזכות בו את הרבים... וחלקתי חיבורי על שלשה חלקים, החלק הראשון הוא על חמשה חומשי תורה, וחלק שני הוא על חמש מגילות נביאים וכתובי' נפרד בפני עצמו, חלק שלישי הוא על שלשה תרגומים,²⁰⁴ וכאשר יגעתי ומצאתי בחומשים מדויקים, צרוף בעליל ככסף ומזוקקים וברש"י קלף ישן נושן הובאו אלי ממרחקים, מצאתי דברים מתוקי'.

דומה שהדברים מדברים בעד עצמם. לפנינו חיבור המרכז בתוכו חילופי נוסחאות בפירוש רש"י על התורה. המחבר השווה את הנוסח שלפניו עם כתב יד ישן נושן כתוב על קלף, עם דפוסים ישנים, וכן עם הנוסח הגמצא בפירושו של הרמב"ן.

בהמשך דבריו מעלה ר' יוסף את השאלה, אם ניתן לסמוך על הגהותיו. אלה דבריו:

ומאשר יגורתי פן יאמרו המלעיגים שבדיתי חלילה שום גירסא מלבי, וידעתי גם ידעתי מה שכתב אדונינו הגאון מהר"ר משה איסרלז ז"ל בטור יורה דעה סימן רע"ט סעיף א' וז"ל, ואין להגיה שום ספר ע"פ הסכרא כ"א בראייה ברורה שיש בו טעות עכ"ל. יעויין שמה האיננו מאמין. ע"כ הראיתי להם כמורה באצבע כי גם בספרי אדוניי מורי ורבותיי המובהקי' הגאון הגדול מהר"ל פראג נר"ו והגאון הגדול מהר"ם יפ"ה נר"ו והגאונים הקדמונים כמהרד"א ז"ל וכמהר"ן ז"ל ישנו נוסחאות מתחלפות, ושמתי מראה מקום על הגליון לכל הגירסות מי ומי הם

הגורסים, כי אילו הארבעה סובכים אותי מימין ומשמאל, יען כי המה האריכו מענית כולם באור גדול על דברי רש"י ז"ל גור אריה ולבוש אורה ומזרחי ואמרי שפר.

תשובתו של ר' יוסף היא, כי אין הוא ממציא נוסח חדש בפירוש רש"י, אלא הוא רק מאסף אל חיבורו נוסחים שונים, ובכך אין איסור. צא וראה, על פי דבריו, את ארבעת הפירושים שהוא מזכיר, ותיווכח כי אף הם הביאו נוסחים שונים בדברי רש"י, ואף דנו בהם.

ספר

הגהות הב"ח וז"ח

על כל הש"ס, גמרא רשי ותוספת ורבינו אשר. גם קצת הגהות על משניות, ומפרשי הר"ם ור"ט וראב"ד:

אדוני בני ישראל הביטו וראו גיה שנמצא בבית המדרש דק"ק וולאדאווי, ש"ס שלמי מתוכן הרב הגאון עטרת הפארת ישראל בקש"ח מדרד יואל סירקיש זצוקל בעל מחבר ספר בית חדש על המורים ושורת ב"ח, והוא בכתב ידו הקדושה הגיה הש"ס הנ"ל וכמעט לא הגיה אות או היכה אשר לא שם עליו עינו בעינא פקחא, ושם את המעקשים. למישור בהכר יהיד וחילוף כאשר עיניכם תחוינה משרים:

ברשיון הצענוור

פה

ויזארשיא

ברפום החדש של המחנק מחוד אביגדור בהכני המנה מחוד יואל ז"ל:

בשנת תקפ"ד ל"ט

SBFER HAGUES HABACH

W WARSZAWIE 1825.

w Drukarni W. J. Lebnsohn

שער ספר הגהות הב"ח